

ČETVRTA 1 PETA OFANZIVA

I

Četvrta neprijateljska ofanziva otpočela je 21. januara 1943. godine. Prvi podaci o koncentraciji neprijateljskih snaga oko Karlovca i na Baniji pristigli su u Vrhovni štab početkom januara. Iz tih podataka je u Vrhovnom štabu izveden zaključak da se priprema nekakav ozbiljniji poduhvat protiv nas, ali se tada još nije moglo utvrditi koja je osnovna ideja neprijateljevog operacijskog plana niti vrijeme kada će ofanziva početi.¹

Dabome, ta saznanja i predviđanja nisu doprla i do Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba. Ja sam o ofanzivi naslutio drugog dana, pošto je već otpočela, tj. 21. januara, kada su se na krajiškom nebu pojavili njemački avioni u neuobičajeno velikom broju. Izviđali su planinske masive oko Bosanskog Petrovca, bombardovali i sam gradić u kome je bio smješten priličan broj raznih vojnih i sanitetskih ustanova. S formalnog stanovišta bi se moglo uputiti prigovor Vrhovnom štabu zašto nije upozorio svoj Sanitetski odsjek na vjerovatnost ofanzive već u vrijeme kada je, na temelju prikupljenih podataka, došao do zaključka da ofanziva »visi u vazduhu«, ali taj, već uobičajeni propust ovaj put nije imao bitnijeg negativnog uticaja na neposrednu djelatnost sanitetske službe. Poučeni ranijim iskustvima, mi smo sve naše bolnice držali u stalnoj pripravnosti za iznenadni pokret.

Pa ipak, osim opšte direktive »Sprema za pokret« koju sam razaslao u sva odjeljenja Centralne bolnice, nisam mogao ništa konkretnije narediti na svoju ruku, bez odluke Vrhovnog štaba. Uputim se, dakle, odmah u Bihać, gdje je boravio Operativni odsjek Vrhovnog štaba. Pronađem Velimira Terzića, zamjenika načelnika Vrhovnog štaba. Terzić je davao utisak smirene napetosti. Izgledalo je da se konci cjelokupne situacije drže čvrsto, ne samo u neprijateljevim, nego i u našim rukama. Ipak, opasnost po našu slobodnu teritoriju je izgledala neposredna. Nijemci su, prodirući od Karlovca, zauzeli 24. januara Slunj i tako ugrozili Bihać. Pravac Slunj - Bihać - Bosanski Petrovac je po nas najopasniji, pa zato treba bolnice iz Bihaća hitno evakuisati, reče mi Terzić. Dok sam se bavio kod Terzića zvonio je više puta telefon. Javio se i

¹ Velimir Terzić, Bitka na Neretvi; Zbornik »Neretva«, Beograd, 1965.

Srećko Manola, komandant 6. ličke divizije, s kojim se nisam vidio ni čuo još od francuskog logora 1940. godine. Srećko javlja Terziću da uspješno odbija italijanske napade. Negdje južno od Korenice. Dohvatim slušalicu. Srdačno smo se pozdravili na španskom. Srećko je bio veseo i optimističan.

Grad Bihać je pružao sliku pravog ratnog stanja: ruševine kuća koje je pogodila njemačka avijacija, na ulicama veliki metež izbjeglica sa Korduna i Banije. Tužnu sliku vidjeh pred bolnicom: saonice pod volovskom zapregom, u saonicama mlad partizan, obolio od pjegavca, bolesnikova majka kuka da joj sina prime u bolnicu, a bolnica se već evakuise, nema, sirota, kuda nego naprijed, dalje, ne zna kuda, nego u beskrajnu povorku izbjeglica koja odmiče ka Petrovcu, a snijeg se od južnog vremena već toliko otopio da saonice stružu po goloj cesti.

Bihaćka bolnica, podrazumijevajući tu i odjeljenje u logoru Zegar, u koju se već bijahu slile dvije kolone ranjenika i bolesnika, iz Banije i iz Like, evakuisana je u toku jednog dana i jedne noći 23/24. januara. Bilo je ukupno oko 800 ranjenika i bolesnika. Evakuacija je tekla u dva pravca: teški ranjenici uz rijeku Unu do Martin-Broda, a lakši prema Bosanskom Petrovcu.

Dvadeset i sedmog januara pao je Bihać i istog dana bude evakuisana grmečka Centralna bolnica i premještena na južno podnožje planine, u selo Marjanovića Do.

Ubrzali smo evakuaciju i Centralne bolnice Vrhovnog štaba iz petrovačkog bazena u Drvar i okolinu. Ukupno oko 1200 ranjenika i bolesnika.

Još i prije nego što je totalno evakuisana Centralna bolnica iz petrovačkog bazena došlo je u drvarskoj kotlini do znatne koncentracije ranjenika koji su pristizali iz grmečke bolnice, iz Banije, Korduna i Like.

Tako se već pod kraj januara oko Drvara zateklo oko 2500 ranjenika i bolesnika. Gradić Drvar i sva sela oko grada bijahu zaposjednuti bolnicama. Sada se postavilo • pitanje:

Kakvu perspektivu imaju šumske bolnice koje još nisu bile evakuisane?

Trenutno je izgledalo da će se, zahvaljujući taktici elastične i aktivne odbrane, uspjeti sačuvati barem jedan dio slobodne teritorije tako da će se moći održati šumske bolnice na planini Klekovači (Slatina, Jasikovac i Otaševac) kao i bolnice koje bismo, eventualno, smjestili u selima na liniji Martin Brod — Bobuljusi — Drvar — Jadovnik planina. Na osnovu takve pretpostavke Vrhovni štab je 27. januara izdao sanitetskom odsjeku direktivu da izvidi mogućnost ne bi li se na planini Osječenici i na Jadovniku mogle na brzu ruku izgraditi barake za smještaj ranjenika. Uz veliko zalaganje drvarskog narodnog odbora i omladine bila je odmah preduzeta izgradnja baraka na Osječenici i na Jadovniku.

Dobro se sjećam druga Ilije Miljevića, funkcionera drvarskog narodnog odbora. S kolikom spremnošću i spretnošću je taj čovjek započeo akciju da se sagrađe barake na planini Jadovniku, južno od Drvara. Na žalost, od svega toga više nije bilo koristi. Situacija se vrlo brzo počela sasvim drukčije razvijati.

Prema konačnoj procjeni Vrhovnog štaba neprijatelj se približavao ka ostvarenju svoje osnovne namjere, tj. da okruži slobodnu teritoriju, a potoni da rastroji narodnu vlast, masakrira stanovništvo i uništi glavninu naše vojske.

Vrhovni komandant našao se tih dana u jednoj od svojih najtežih dilema: šta da se učini s ranjenicima, da li ih ostaviti u šumskim bolnicama, ili ih pokrenuti pod zaštitom i na leđima jedinica koje su krenule u protivofanzivu prema jugoistoku?

Ako bi se ranjenici ostavili u bolnicama na planinama Grmeču, Klekovači, Osječenici i Jadovniku, time bi se jedinice, doduše, rasteretile i osposobile za manevar, ali bi sudbina ovih ranjenika bila sasvim neizvesna ako ne i krajnje tragična. Neprijatelj je bio nadmoćan u ljudstvu i materijalu, pa nije moglo biti nikakvih garancija da bi ga naše jedinice, ostavljene kao zaštitnica, mogle zadržati i odvratiti od namjere da pročešlja šume. Ulaskom, pak, neprijatelja u šume bila bi sudbina ranjenika zapečaćena. Šumske bolnice nisu mogle ostati neotkrivene, podzemnih skloništa nije bilo, niske temperature nisu dozvoljavale duži boravak ranjenika izvan zgrada niti manevrovanje s ranjenicima po šumama, a iskustva sa Zlatibora, Izgora i Kozare nisu dozvoljavala nikakve iluzije o postupku neprijatelja prema ranjenim partizanima.

Uostalom tih i potonjih dana se pokazalo da naše šumske bolnice ne pružaju dovoljnu bezbjednost ranjenicima. Avijacija ih je uočila i bombardovala. Prvog februara je punim pogotkom uništena bolnica u Petrovcu. Srećom, dan ranije su ranjenici bili evakuisani u Drvar. Sedmog februara je razorena šumska bolnica »Lastve« u Grmeču. Jedanaestog februara je bombardovana bolnica »Jasikovac« na Klekovači i, poslije dvodnevnog gađanja, uništena je do temelja ova naša najveća i najljepša bolnica. Dan ranije je evakuisano odavde 600 tifusnih bolesnika.

Ako se pak ranjenici pokrenu s jedinicama, oni će, doduše, biti spaseni od najtragičnijeg svršetka i čitava naša vojska će time iznijeti najljepšu moralno-političku pobjedu, ali će i ranjenici i jedinice morati da se podvrgnu najtežim naporima i stradanjima i ne manjim rizicima: ranjenici da hodaju ili da budu nošeni po mrazu i bespuću, borci da padaju od iznemoglosti pod nosilima, zdravi da ginu radi spasenja bolesnih, a manevarska sposobnost čitavih divizija da bude kobno sputana.

Tako se pred svakom zamisli, makar koliko izgledala u jednom trenutku prihvatljiva, ispriječio već u slijedećem trenutku pravi bedem neizvesnosti i sumnje.

Pa ipak, još uvijek je tinjala nada da bi se operativna situacija mogla stabilizovati i pokret bolnica mogao zaustaviti na prostoriji južno od planine Klekovače i Osječenice. Tada se računalo još i s vjerovatnoćom da će se neprijateljska ofanziva probijati samo drumovima, a da će međuprostori, po strani komunikacija, ostati pošteđeni.

Po svoj prilici s takvom pretpostavkom me je Vrhovni štab uputio da pronadem bilo kakav smještaj za ranjenike u masivu planine Osječenice, sjeverozapadno od Drvara. Znalo se da u toj planini, više sela Torbića, postoji jedna brvnara, koja je još početkom 1942. godine bila sagrađena i predviđeha za bolnicu. Uputim se onamo. Sam samcit, na konju. Doista, brvnara je postojala i lako sam je pronašao u šumi, ali, na žalost, u nju bi jedva stalo pedesetak ranjenika. Krenem dalje kroz šumu u nadi da ću nabasati na neke stočarske

kolibe o kojima se u Drvaru, takođe, govorilo. Snijeg je bio dubok i slegnut, ali je od južnog vjetra toliko omekšao da smo ja i konj propadali do koljena. Poslije duga hoda, naiđem na poljanu i na njoj jedna jedina koliba. Dakle, ništa od svega.

Savlada me umor te sjednem naslonjen uz brvna kolibe. Toplo podnevno sunce otapalo je snijeg na krovu i voda je čurkom žuborila. Trenutak je povoljan da se o svemu razmišlja i mašta. Kuda ćemo sa ranjenicima i kako će se sve ovo završiti? Čitavi naš bolnički sistem, koji nam je tako dobro funkcionisao punih pet mjeseci, ruši nam se sada kao u nepovrat. Ne mogu prežaliti naše šumske bolnice, njihovu ljepotu i neizmjeran trud naroda oko njihove izgradnje. Dolaze mi pred oči likovi tih krajiških gorosječa, tesara, kovača i neimara, tih Zorića, Kecmana, Banjaca, Matarića, Trikića, Latinovića, Bosnića, Balabana i tolikih drugih imena, svako od njih uzdignuto do simbola najjače privrženosti oslobodilačkom pokretu, čestitosti i spremnosti za krajnja samoodricanja. Jer, te stotine seljaka koji su gradili »Jasikovac« i mnoge druge šumske bolnice nosili su istovremeno još teže breme ostalih poslova koje je zahtijevao rat i partizanska pozadina. Trebalo je obrađivati polja, hraniti vojsku, opreмати sinove u jedinice, iznova graditi kuće koje je neprijatelj spalio. Te lijepe, pitome i tople bosanske kuće! Tek što su pretvorene u pepeo, već se na zgarištima počinju pojavljivati nove. Raspoznaju se odmah po žutim krovovima, koji će tek poslije godinu-dvije poprimiti boju aluminijuma. Ti žuti krovovi od šindre su me uvijek uvjeravali u neuništivost naroda, u njegovu žilavu nadu da i ratnoj salaukovini mora doći kraj i da će život morati da poteče dalje.

Gdje je sad Desa Jovanović? Desa je inženjer. Njoj je bila povjerena izgradnja bolnice »Jasikovac«. »Povjerena«, šta to znači? To znači: pođi u planinu i snadi se sam. Desa je tiha, skromna i slabašna žena, već u godinama, ne još tako visokim, no ipak, njena životna dob je prelazila prosjek partizanske mlađarije. I, eto, nikog drugog nego nju poslaše u prašumu Klekovače, na visinu od 1000 m nad morem. Na gradilištu je bilo u izobilju i greda i brvana i vode i čistog vazduha, svega osim eksera i stakla. Ekser od gvožđa je na Jasikovcu vrijedio koliko da je od suvog zlata. Na Jasikovac su jedva pristizali ekseri prikupljeni iz seoskih pepelišta, pregorjeli, iskrivljeni, zardali i njih je mogla da ukuca u drvo jedino beskrajno strpljiva i vješta ruka seljačkog majstora-čudotvorca. A nije da nije bilo na slobodnoj teritoriji i novih eksera, ali takvi nisu stizali do inženjerke Dese Jovanović, njih se ljubomorno čuvalo u skladištima, za »specijalne« svrhe. Jasikovačka bolnica nije ušla u kategoriju »specijalnih svrha«. Sada, dok sjedim umoran i skoro u beznađu pred kolibom na Osječenici, spopada me repriza bijesa s kojim sam vodio jalove rasprave sa Volođom Smirnovom oko tih eksera i radi stakla. Volođa je neosporno sposoban inženjer. Umio je da ruši i gradi mostove. Ali, kao šef Tehničkog odsjeka Vrhovnog štaba, Volođa svoju funkciju shvata doslovce: inženjer je Vrhovnog štaba i za Vrhovni štab. Izvan te funkcije kao da ne postoji i drugi svijet. »Eksera nemam, snadite se sami«. Kad sam se Aleksandru Rankoviću požalio, dobio sam još i ukor: »Ne umiješ da uspostaviš dobar odnos s ljudima«.

Pogled mi seže prema jugu, preko drvarske kotline, sve do planine Jadovnika. Već samo ime joj ne obećava nikakva dobra ljudima. Sva je pod

listopadnom šumom. Kontrast između snijega i crnog, ogoljelog drveća djeluje jezivo. Drveće izgleda kao česalj, kao uspravljena koplja, kao da je tamo već zasjela vojska kopljanika. »Gora čama kao koplja bojna« - nameće mi se inverzija Kosančićevog izvještaja Milošu Obiliću. Sta ćemo ondje, kako opstati s ranjenicima u toj pustolini? Direktiva je da i ondje treba potražiti i stvoriti kakvu bazu za ranjenike.

Sunce se već klonilo zapadu kad sam pošao u Drvar. Obavio sam posao, ali bez ikakva rezultata. Tjeskoba u grudima. Okrenem niz goletne padine te se uskoro nađem u selu Zaglavici iznad Drvara. Tišina. Ni ljudskog glasa ni mukanje goveda. Kao da se sav život ispraznio. Tek, u jednoj avliji - žena. Pride radoznalo do plota i ja sidoh s konja. Žena je mlada, vedra i razgovorna. Danas ne mogu nikako da se prisjetim svih njenih riječi, ali to ni nije toliko značajno. Ostao mi je u pamćenju samo opšti utisak: govorila je epski mirno i stameno, kao u mermer uklesano, govorila je o dušmanima, o patnjama naroda, ali u završnicu njenog kazivanja ugradila je riječi ponosa i vjere u našu nepobjedivost. Nisam mogao da shvatim šta ju je nadahnulo da baš meni tako govori, jer se tako govorilo samo na mitinzima i to kada su za govornicom bolji i najbolji govornici. A pred njom je stajao jedan jedini osamljen partizan. Možda je pročitala veliku zabrinutost na mome licu. U ljestvici ljudskih vrijednosti dajem ovoj ženi, i dan danas, vrhunsko mjesto.

Stigavši u Drvar, već u suton, zateknem sliku očaja i zanosa u isto vrijeme: raskaljanom cestom vukle su se kolone izbjeglica i ranjenika, čak iz Banije, Korduna i Like, a ženska omladina, ona nenadmašna omladina krajiška, ispaćena i promrzla, sva u ritama nakvašenim susnježicom, pod teškim nosilima s ranjenicima, pjevala je borbene pjesme! Ranjenike su nosili čak od Martin Broda. Trebalo je iz kanjona Une uspeti se na visoravan Boboljuske (oko 600 m visinske razlike) pa se opet spustiti u drvarsku kotlinu. Odmornom treba za tu stazu šest sati hoda. Pitao sam se: odakle im snaga da još i pjevaju? Mladost? Svijest? Otsustvo saznanja o težini cjelokupne situacije? Ili, možda, baš odatle što su je naslućivali? Prkos? Uporedo s povorkom ranjenika maršuje i kolona boraca. Zagledavam ih i vidim: sve brkajlije, trećepezivci, jedna od najmlađih (po danu rođenja) krajiških brigada, posljednja živa sila koju je još mogao da iscijedi drvarski okrug.

Potišten osjećanjem neuspjeha u mom istraživanju planine Osječenice uputim se u Vrhovni štab da podnesem izvještaj. Tita sam našao u onoj kući podno pećine, u toplom sobičku. Sjedio je u bijeloj košulji i djeljaov nožem nekakav štap. Ova posve pastoralna scena, u oštrom kontrastu sa svim onim što se događalo vani i u meni, djelovala je na mene toliko umirujuće da sam istog trenutka shvatio da naša situacija ipak nije toliko loša i da je Vrhovni komandant već uhvatio glavne niti naše sudbine u svoje ruke.

Poslije mog izvještaja o brojnom stanju i trenutnom razmještaju ranjenika Tito mi je saopštio svoju, već ranije donijetu odluku koju je, odmah zatim, zamjenik načelnika Vrhovnog štaba, Terzić, precizirao ovako:

- staviti u pokret sve ranjenike i bolesnike koji ne boluju od zaraznih bolesti, a one koji boluju zadržati u bolnici »Jasikovac« do eventualne nove

pdluke. Pokret će se izvoditi pravcem nastupanja naše Glavne operativne grupe
j. u pravcu Hercegovine;

- organizacione pripreme za pokret treba da budu što temeljitije; neophodna je čvrsta vojna organizacija svake, i najmanje, skupine ranjenika;

- kao kritičnu fazu pokreta smatrati cijelu maršrutu, sve do prelaska preko Meretve, a potom se može očekivati relativna stabilizacija.

Pošto smo završili ovaj poslovni dio razgovora Terzić se još zadržao na perspektivi kojoj se možemo nadati na hercegovačko-crnogorsko-bosanskoj :romedi. Taj planinski masiv je nekoliko puta krstio terminom »pivo« /fr. pivot = osovina, baza, uporište) na kome ćemo se zaustaviti i učvrstiti i sa koga ćemo moći da povedemo ratne pohode u raznim pravcima. S čisto geografskog stanovišta mi je ta ideja »pivota« doista izgledala realna i privlačna i ja sam laprosto uživao slušajući Velimirovu viziju. Ali, već po izlasku iz Terzićeve sobe, nadode mi slika onog terena. Teško smo ga doživjeli prije nepunu godinu dana: surove, puste planinčine, s rijetkim stočarskim naseljima, pa i to što je lekad postojalo hrane i kuća, sve je uništeno proljetosnjom talijansko-četničkom afanzivom. Čime ćemo se prehraniti na tome »pivotu«, pogotovu u proljeće, kad u najnormalnijim vremenima u planinama nema šta da se jede? Pored toga, ni stanovništvo, ukoliko je i ostalo nešto od njega, nije nam ondje mnogo naklonjeno. Geografski povoljna karakteristika pivota nema nikakve vrijednosti, iko na njemu nema skoro nikakvih privrednih i ljudskih resursa.

Bilo je to kasno u noć 30. januara 1943. godine u Drvaru.

Evakuacija šumskih bolnica petrovačkog bolničkog centra izvedena je u >otpunom redu, dijelom cestom u Drvar, a dijelom željeznicom u Mlinište. Iz vltarin-Broda (nadmorska visina 322 m) je izvučeno 240 teških ranjenika, uz pgromne napore, preko platoa Bobuljske (oko 800 m) u Drvar (500 m). Zahvaljujući otporu Sedme banijske divizije, zaštitnice naše glavnine, što ga je pna pružila u Ripačkom klancu i na sedlu Oštrelju, stvorena je u drvarskoj cotlini vremenska mogućnost za organizaciju svih ranjenika, prema postavljeto zadatku. Ranjenici sa teritorije Like i Banije, iz razumljivih razloga, stizali u; u dosta slabom poretku, bez čvrstog vojničkog rukovodstva i sa slabim medicinskim i intendantskim obezbjeđenjem. U Drvaru su ranjenici organizovani po pravom vojnom poretku: svrstani su u desetine, vodove, čete, ešelone i grupe išelona, sa odgovarajućim komandnim sastavom; na čelu grupa ešelona bili su >otpuni štabovi; centralno rukovodstvo bilo je u rukama Sanitetskog odsjeka /rhovnog štaba.²

² Sanitetski odsjek (SOVS) je prema ondašnjoj formaciji (Statut sanitetske službe NOV i POJ od 10. XII 1942.) imao pored šefa još 2 referenta, za trupni sanitet i za bolnice, jednog epidemiologa i jednog apotekara. U tvari krajem 1942, pa tokom čitave 4. i 5. ofanzive u SOVS su bili: dr Gojko Nikoliš, dr Herbert Kraus pomoćnik), dr Miroslav Schlesinger (epidemiolog), mr ph Jela Žunjić i Radmila Ivković (sekretar). SOVS je aspolagao sa 4 kurira. Za vrijeme pokreta SOVS je vodio trajnu evidenciju brojnog stanja, transportne posobnosti i dislokacije ranjenika i bolesnika, održavao vezu sa Vrhovnim štabom, šaljući mu izvještaje i irimajući direktive, planirao transport i snabdijevao Centralnu bolnicu sanitetskim materijalom.

Ranjenici su bili odvojeni od bolesnika i bili klasificirani prema sposobnosti njihovog kretanja; u pješake, konjanike i nepokretne na nosilima. Prema ovoj formaciji raspoređeno je i sanitetsko osoblje i materijal. Na taj način postignuta je prilična manevarska gotovost. Za pokret je bilo pripremljeno oko 2.200 ranjenika i bolesnika.

Transportna sredstva bila su najrazličitija: od konjskog samara i volovskih kola do željeznice (Drvar - Oštrelj - Mlinište) i kamiona. Za prijenos nosilima stajalo je na raspolaganju nekoliko stotina omladinki. Za ishranu se starao Ekonomski odsjek Vrhovnog štaba (šef Mitar Vujović)). Po čitavoj liniji pokreta bila je uspostavljena telefonska veza, što je znatno olakšavalo rukovođenje. Problem smještaja komplikovao se prisustvom više desetina hiljada gladnih i iznurenih izbjeglica. Stoga su bile predviđene konačarske ekipe, koje su se isturala ispred svakog ešelona za jednu etapu unaprijed. Epidemiološka situacija unutar samih ešelona bila je povoljna, dobro obezbijedena buradima za dezinfekciju. Međutim, miješanje sa izbjeglicama nalagalo je veliku budnost.

U toj dugačkoj koloni boraca, ranjenika, bolesnika i naroda maršovali su i naši ljekari i farmaceuti, stručno najkvalifikovaniji, ali ne svagda visoko cijenjeni kadar naše vojske.

U Centralnoj bolnici: Dr Bijelić Jovo, Dr Beniće Ivan, Dr Božović Saša, Dr Bulajić Jošan, Dr Bušatlić Alija, Dr Đukanović Vojo, Mr ph. Finkelstein Bruno, Dr Fischer Zlatko, Dr Ginsberger Oskar, Dr Goldschmidt Zora, Dr Gosti Hinko, Dr Gutmann Frida, Dr Herlinger Karlo, Dr Hirschl Mladen, Dr Kralj Ivo, Dr Kraus Julija, Dr Kraus Gustav, Dr Kukec Stanko, Dr Levi Isidor, Dr Mijušković Radoje, Dr Morović Marija, Dr Neumann Ljuba, Dr Petrak Zvonimir, Dr Popović Dejan, Dr Pstročki Marija, Dr Radonjić Teodor, Dr Rajić Artur, Dr Steiner Stjepan, Mr ph. Turić Zlatan, Dr Winter Pavao, Dr Žunković Orest.³

U jedinicama Glavne operativne grupe: Dr Baruh Samuel, Dr Beljakov Vladimir, Dr Dulić Vojislav, Dr Đurić Stanojka, Dr Jovanović Dragan, Dr Knežević Irina, Dr Latifić Safet, Dr Levi Salomon, Dr Lipa Josip, Dr Mešterović Đura, Dr Mešterović Julka, Dr Mikić Žarko, Dr Miralem Ferhat, Dr Nikolić Nikola, Dr Pavlečić Ivan, Dr Papo Isidor, Dr Perera-Matić Isidor, Dr Popović-Dedijer Olga, Dr Rudan Krsto, Dr Savićević Mito, Dr Weiss Filip, Dr Vilotijević Radoš.

U Sanitetskom odsjeku Vrhovnog štaba: Dr Kraus Herbert, Dr Nikoliš Gojko, Dr Schlesinger Miroslav, Mr ph. Žunjić Jela.

Vrhovni štab: Dr Milošević Olga, Dr Milošević Simo.

Ukupno: 57 ljekara i farmaceuta.

Medicinari i studenti farmacije na istaknutim dužnostima: Altarac Albert, Baletić Marko, Bauer Kolja, Brkić Esad, Britvić Marin, Đurić Dušan-Zinaja, Golović Zora, Grulović Gojko, Kandić Branko, Krpo Alija, Kušec Vera, Klikovac Đorđe, Lompar Marija, Pajović Dragiša, Perera Zora, Piletić Mitar, Pišćević

³ Poginuo već 21. februara prilikom avionskog napada na željeznički transport bolesnika iz bolnice Jasikovac.

Stanislav, Popović Ivo-Đani, Popović Petar, Radovanović Stipe, Rosić Dana, Stern Maksim, Velimirović Branko, Viličić Ratko.

Nisam posve siguran da su ovim spiskom obuhvaćeni svi studenti.

Pošto su sve organizacione pripreme bile završene, krenulo se naprijed 6. februara s velikim optimizmom, koji je poticao iz jasne perspektive dobivene od Tita.

Pod teškim atmosferskim prilikama (snijeg i mraz) izveden je pokret preko Brekaje, Crnog Vrha i Rora u Glamočko polje, gdje su posljednji ešeloni s pravca Drvara stigli oko 12. februara. Šest stotina zaraznih bolesnika iz Jasikovca su evakuisani do Mliništa željeznicom, a zatim kolima i konjima kroz sniježne nečave u Glamočko polje. Bili su izloženi velikim stradanjima.

Bolnica Prve proleterske divizije, dobivši naređenje za pokret iz centralne komande, uputila je lakše ranjenike zajedno sa hirurškom ekipom u sastav glavnine divizije, pravcem Travnik — Gornji Vakuf, dok je 150 teških ranjenika otpremila u Bosansku krajinu, ne znajući da tamo više ne postoji slobodna teritorija. Pješašom od 3. februara štabu Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant je naredio ove ranjenike u Glamočko polje, gdje su stigli u pratnji Kragujevačkog bataljona, savlađujući velike vremenske nepogode i rijeke Ugar i Vrbas.

Tako je brojno stanje bolnica u Glamočkom polju polovinom februara iznosilo:

ranjenika	2.000
internih bolesnika	400
zaraznih bolesnika	700
Svega oko	3.100

⁴⁹⁶ ranjenika i bolesnika. Među njima bilo ih je na nosilima 700.

U selima Glamočkog polja završena je organizacija bolničkih ešelona. Sve gdje bilo je pojedinih grupa ranjenika, naročito iz Like i Banije, koje su se etale neorganizovano, bez starješina, bez ljekara i bez intendanture. Međutim, i me »drvarske« ešelone moradosmo reorganizovati. U Drvaru smo formirali tri ešelona koje su bile sastavljene od ranjenika na nosilima, ranjenika na mjmima i ranjenika pješaka. Ovakav mješoviti sastav nije mogao nikada da se ikrene jednovremeno, a to je mnogo produžavalo marševske kolone. U amoču smo formirali grupu na nosilima, grupu na konjima i grupu pješaka, a aka je bila podijeljena u ešelone, čete i vodove. Na taj način bio je olakšan rad i :dicinskoj službi i organizaciji transporta. U taktičkom pogledu je ovakva djela takođe imala prednosti. Dok su ranije svi ranjenici, - pokretni i pokretni — pošto su bili organizaciono vezani, bili prikovani za drumove •evoz teških ranjenika na kolima), dotle smo sada mogli sa pješacima i njanicima, u slučaju kakve nevolje, manevrovati i van drumova, po planinskim zama.

Za vrijeme cijelog marša ka Neretvi i dalje, Sanitetski odsjek Vrhovnog ba se kretao raspoređen po svojim »dijelovima«, rijetko kad grupno, tako da

se jedan od njegovih članova nalazio na čelu, drugi u sredini, a treći na začelju ove osebuje ratne kolone koja se rastezala u dužini i do 70 kilometara. Tako, dok su posljednji ranjenici napuštali Drvar, čelni ešelon je već pristizao u livanjsko polje. Takav naš raspored je bio apsolutno opravdan, mada ćemo na kraju ofanzive doživjeti oštru kritiku kako nismo djelovali kao kolektiv, kako nismo održavali sastanke (ah, to naše prokletstvo »sastanaka« ...) U stvari, mi smo i u takvim prilikama djelovali i te kako kolektivno, ali ne sastančenjem (iako smo se povremeno i sastajali) nego pomoću kurirskih veza. Kratkim pismima smo se uzajamno obavještavali o svemu važnijem što se zbivalo. Ja sam, takode, preko kurira održavao vezu sa raznim članovima Vrhovnog štaba, već prema tome ko mi je od njih bio najbliži, jer ni oni nisu mogli da se kreću u grupi, kao »kolektiv«. Sve do Prozora mi je prostorno bio najbliži Ranković, jer se kretao na začelju Vrhovnog štaba, zalažući se svojski oko bolnice i mase izbjeglica.

Mislim da sam Drvar napustio oko 8. februara, te već »klasičnim« putem, preko Prekaje i Rora,⁴ stigao u Glamoč 10. februara. Usput sam navraćao u svaki bolnički ešelon. Sve je teklo po planu. Ranjenici i osoblje bijahu u sasvim dobrom raspoloženju. Ali povorka izbjeglica pružala je tužnu sliku. Nije to bila organizovana kolona poput naše bolničke. Narod se vukao u iskidanim grupicama, većinom na porodičnoj osnovi. Narodni odbori po selima su kako-tako funkcionisali, ali ko može da smjesti pod krov, a kamo li da nahrani toliku masu prozebljih, gladnih i bolesnih? Grupe zastajkuju kraj puta, lože vatre. Na visoravni između Prekaje i Glamoča udario je oštar mrz. Teški banijski konji, nenavikli na glad, crkavali su, ali narod još nije posizao za njihovim mesom. Sjećam se dobro jednog divnog, mrtvog alata, odmah na izlazu iz Drvara. Leži potrbuške, ispružio prednje noge i, duž nogu, glava i vrat mu savijeni poput zapetog luka, u nekakvoj herojskoj pozi. Prizor za sliku, i mislim: gdje li je sad Pivo Karamatijević?

Sa mnom ide i moj sinovac Miroslav. Ima 14 godina. Otac mu, moj brat Branko, ostao na Kordunu, gdje je uspješno manevrisao sa sjeničarskim narodom između neprijateljskih klinova, dok je snaja Katica posla u bježaniju sa troje djece: Miroslavom, Mirjanom (11 godina) i Gojkom (6 godina). Našli smo se u Petrovcu. Miroslava zadržim kao kurira, a Katica sa dvoje nejači priključi se jednom bolničkom ešelonu da bi prala zavoje i njegovala ranjenike. Mali Gojko je imao i manjih neprilika zbog imenjaštva sa mnom. Njegov dječji uzrast i nešto samosvojan karakter privlačili su pažnju partizana, pa su ga svaki čas zapitkiivali odakle je, čiji je i kako se zove. Tako ga je zapazila i Cana Babović, a on joj na njeno pitanje odgovori dosta prgavo:

- Gojko Nikoliš!
- Ajde, mali, ne pravi šalu sa mnom. Znam ja Gojka Nikoliša.
- Ja ti velim, a ti kako hoćeš. Nisam baš ni dužan da ti se predstavljam.

Zavirujem usput u zbjegove neću li spaziti nekog iz mog užeg zavičaja. Nigdje nikog. Tek uneke, iza Rora, sustignem jedna konjska kola, puna

⁴ Koliko god sam puta projezdio ovim surovim predjelom, uvijek bi moj pogled privlačila Šator planina, sada s desne mi strane, te sam maštao, da li ću ikad doživjeti mir, kad ću moći, kao planinar, da utonem u njene ljepote, u njeno jezero na visini 1400 m. Želja mi se ostvarila tek 1956. kad sam »pod šatorom na Šatoru« logorovao s mojom Margot.

ojekakvih zavežljaja i na vrhu tog tovara spazim nešto zgureno poput vrećice ita. Ispod bijele ponjave gledale su me živahne, nešto nasmijane očice, usred jmenog lica, nabubrelog od studeni.

- Odakle si ti, dijete?
- Ja iz Sjeničkaka
- Čiji si?
- Vaje Masleka, s Malčevca"
- Pa kuda ćeš?
- Ne znam ni sam, kud i ovi svi
- Hajde ti sa mnom, neće ti biti gore nego sad što je.

Tako je Jura Maslek Vajin postao moj kurir. Bilo mu je tada desetak odina. Rastali smo se na Sutjesci. Poslije bitke Jura se prometao kojekuda po osni, čuvajući stoku. Rat je najzad prohujao i Jura se pojavio u svom selu kao i davno otpisani. A kad je otpočeo generalni juriš na boračke »pemzije«, Jura uspio da dokaže svoj borački staž. I te kakav! Ne staž nekakvog tamo iškomitraljesca, nego kurira Vrhovnog štaba! I dobio je »pemziju«.

Stigavši u Glamoč, oko 10. februara, morao sam najprije da steknem što čniju sliku o dosadašnjem toku evakuacije, o brojnom stanju ranjenika i olesnika i, iznad svega, da od Vrhovnog štaba dobijem konačan odgovor šta mo sa заразним bolesnicima iz bolnice »Jasikovac«: da li ih evakuisati ili ne? edoumica je bila izuzetno mučna i užasavajuća po sve nas.

Glavnina ešelona Centralne bolnice stigla je u Glamočko polje, rasporedila po svim selima oko Glamoča. Predah je iskorišćen za reorganizaciju u cilju što še pokretljivosti.

Čelo Centralne bolnice doseglo je već i Livanjsko polje.

Najteža situacija bijaše na začelju i to na komunikaciji Oštrelj-Jasikovac-llinište. Osmog februara Nijemci su zauzeli Bosanski Petrovac i tako posredno ugrozili ovu komunikaciju kojom su se kretale željezničke mpozicije sa ranjenicima i tifusnim bolesnicima. Patnje ranjenika i bolesnika e su uvećane sniježnom vijavicom i mrazom, naročito na Mliništu, gdje su se dan morali od aviona sklanjati u šumu, pod vedrim nebom, a samo noću su Dgli da nađu kakav-takav zaklon u vagonima i u nekoliko baraka. Na Mliništu ostali blokirani snijegom i velikom oskudicom transportnih sredstava sve do . februara, kada je na Mlinište stigao Vladimir Dedijer sa grupom odabranih inova Partije da bi, po nalogu Rankovića, potpomogli evakuaciju.

Što se zaraznih bolesnika tiče, tu smo bili na najvećoj mucu. Ako ih krenemo, rizik od opšte epidemije pjegavca biće ogroman, ali, s druge strane, Mliništu nije bilo apsolutno nikakvih uslova za njihovo preživljavanje, ni ova nad glavom, a četrnici su sa svih strana, ne računajući i Nijemce. >luko se sjećam, meni lično je u toj dilemi pomogao doktor Miroslav ilesinger, iskusan epidemiolog, razborit i iskren saradnik. Po njegovom šljenju rizik od epidemije je zaista velik, ali ne mora biti i katastrofalan, pod ovom da se tifusari kreću na začelju kolone i ako se, barem dok imamo imove pred sobom, obezbijede transportna sredstva. S tim preliminarim djučkom sam pošao kod Rankovića, koji se takođe nalazio u Glamoču, a on je nah obavijestio Vrhovnog komandanta. Na dan 12. februara stiglo je rješenje:

u veliki pokret Centralne bolnice uključiti i zarazne bolesnike. Posljedice ove odluke, kao što je poznato, bile su odveć teške: borbena sposobnost dviju naših divizija (7. banijska i 9. dalmatinska) i jedne brigade koje su, kao zaštitnica, morale na leđima preko Prenja da prenesu preko šest stotina tifusnih bolesnika, bila je svedena na nulu, pa bi se, sa tzv. »čisto vojnog« stanovišta, pomenuta odluka mogla podvrći oštroj kritici. Ali, u jednom revolucionarnom ratu nema »čistih« vojnih proračuna. Svakog trenutka se u njih upliće moralni faktor. On je i u ovome slučaju bio i morao je da bude presudan.

Jedanaestog februara 1943. poslao sam Vrhovnom štabu izvještaj o pokretu bolnice.⁵ Po tome izvještaju, tj. na osnovu moje evidencije toga dana, u pokretu je bilo oko 2330 ranjenika i bolesnika. U stvari, bilo ih je već tada više. Izvještaji još nisu bili potpuni. Bolnička kolona se toga dana protezala od Prekaje i Mliništa, na sjeverozapadu, do Livna, na jugoistoku. U pismu Vrhovnom štabu objašnjavam pitanje kako i s kojim razlozima obavljamo reorganizaciju ešelona. Značajan je podatak: »Broj teških ranjenika na nosilima iznosi oko 700.« Napominjem tešku oskudicu u zavojnom materijalu i predlažem da se u oslobođenim mjestima (Livno, Imotski) prikupi što više svakovrsnog platna, zavjesa, čaršava itd. i da se uputi apel divizijama da one od svog plijena odvajaju izvjesnu količinu zavoja i za bolnicu. Ovaj poziv sam upućivao već nebrojno puta, ali bez uspjeha. Još tražim da se sva motorna vozila stave na raspolaganje Sanitetskom odsjeku za prebacivanje teških ranjenika i da se toj autokoloni pridoda jedan dobar komandir-šofer (drug Bećo). Za savlađivanje ovalikog prostora, koliko zauzima kolona ranjenika, neophodno mi je potrebno jedno stalno motorno vozilo.

Moj konj, zvani Putalj, pateći od nezobice, jedva me nosio u jednom smjeru, a meni je trebalo da skačem lijevo-desno i naprijed-nazad.

U Glamoč je tih dana pristigla iz centralne Bosne i pomenuta grupa ranjenika 1. proleterske divizije. Grupu je doveo Miladin Ivanović. Prva divizija, pod komandom Koče Popovića, izvodila je uspješne operacije oko Teslića i Prnjavora i, dobivši od Vrhovnog štaba naređenje da se hitno uputi na jug, prema Konjicu, morala je da se rastereti od svojih ranjenika i bolesnika. Nije bilo drugog načina nego da ih uputi u Centralnu bolnicu! To su uvijek radile, i morale su tako da postupe, i sve druge divizije Glavne operativne grupe. Svaka od njih je bila osposobljena da vodi sa sobom i da liječi u neprestanom pokretu, izvjestan broj (oko stotinjak) ranjenika. Međutim, kad se taj broj poveća do te mjere da kvantitet preraste u vrlo negativan kvalitet (nepokretnost, nesposobnost za brze marševe i veće akcije) onda su divizijama bila na izboru samo dva rješenja: ili da ranjenika ostave »na terenu« (najčešće za njih nesigurnom, kao što je bila centralna Bosna, puna četnika) ili da ih upute u Centralnu bolnicu, kao u obećanu zemlju. Priroda proleterskih i drugih udarnih jedinica, koje nisu imale »svoje« teritorije, već su operisale svuda gdje zatreba, nagonila je njihove stariješine da se priklone drugom rješenju.

Iz centralne Bosne, mislim iz Prnjavora, stigao nam je tada i apotekar Bruno Finkelstein, veoma obrazovan farmaceut, čestit drug, po duši bolećiv, pa sam se i

⁵Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1., dok. br. 61.

a njega bojao kako će se prilagoditi ratnim surovostima. Rasporedio sam ga na ad kod naše glavne apotekarke Jele Žunjić. Valjano je izdržao cijeli rat.

U Glamoču sam prvi put susreo ljekara Vladimira Beljakova, u svojstvu eferenta saniteta tek formirane 9. dalmatinske divizije. Voloda Beljakov, Rus, sticao se klasičnom ljepotom svog lica i neobuzdanom težnjom da za »svoju« živiziju prikupi što više raznog materijala. Usred Glamoča uredio je pravu >ravcatu bolnicu, pristala bi i u mirnodopske prilike. Čega tu sve nije bilo! Od .potekarske staklarije do kujinskog posuđa. Bilo mi je simpatična njegova evnost, ali sam morao da ga oštro posavjetujem: Volođa, pobogu druže, zar ne ddiš u kakvoj se situaciji nalazimo? Dijeli to kud znaš, a za sebe zadrži samo mjpotrebnije, ono što možeš natovariti na tri konja i u torbe svojih bolničarskih :ursista. Ne znam da li je poslušao moju lekciju, ali da je morao poslušati lekciju Neretve i Prenja — u to sam siguran.⁶.

Neću nikad zaboraviti borce dalmatinske divizije. Sve jedri i kršni momci, ^ao da ih je isklesao sam Meštović, obučeni u narodna odijela iz dalmatinske Zagore, teške vunene kabanice iskićene crvenim vezom. Niko tad nije mogao ni la nasluti njihova potonja stradanja. Pjegavac i glad su ih desetkovali.

Oko 14. februara uputim se u Livno. Na goloj visoravni između jlamočkog i Livanjskog polja poduhvati me žestoka bura sa susnježicom. Visina e 1000 metara. Prema karti znam da mi je s desne strane Šator planina i brdo Curozeb. Sad je taj cijeli predio u gustoj magli, ali se Kurozeb raspoznaje po tudenom vjetru. Do đavola, mislim, koliko samo tih kurozeba ima po ovome tašem dinarskom gorju. Kao da ljudima nije dosta same studeni nego još i irdima nadijevaju ovakva zloslutna imena, kako bi se putnik i u sred ljeta ipomenuo na zimska zla. Doista, koji dan kasnije, iza mene, jedan ešelon anjenika je na ovoj visoravni imao da se pomete u sniježnoj vijavici.

Ali, samo Livanjsko polje me dočekalo osunčano. Sasvim drugačija klima, 'upni predio. Uopšte uzevši, ostatak februara u Livanjskom polju nam je, u ijeloj nevolji, bio do kraja milostiv. Sunce i toplo vrijeme, bez snijega, >ogodovalo je ranjenicima. Ni hrane nije manjkalo. Sela oko Livna, među kojima e bilo i nekih izrazito nenaklonjenih našoj borbi, nisu još bila ni iscrpljena, a još nanje uništavana ratnim požarima. Kuće od kamena pružale su relativno udoban mještaj ranjenicima.

U Livnu sam potražio Rankovića i upoznao ga sa rasporedom ranjeničkih :šelona. Prednji ešloni su već bili dosegli i Duvanjsko polje. Ranković je vrlo ako shvatio ograničenu moć nas trojice ljekara Sanitetskog odsjeka (Kraus, jchlesinger i ja) da se hvatamo u koštac sa problemima koji neprestano nastaju u •anjeničkoj koloni, dugoj sad i do 100 kilometara. Najveću zabrinutost je zazivala sudbina bolesnika na Mliništu. Uviđajući preveliku težinu moje idgovornosti u cijelom ovome našem poduhvatu, Ranković mi saopšti da će u pomoć Sanitetskom odsjeku biti dodijeljeni Vlada Dedijer i Božo Ljumović, s im da oni »organizuju partijski rad i život u bolničkim ešelonima i na taj način ia potpomognu evakuaciju«. Bio sam osokoljen ovakvim rješenjem, iako od

⁶ Doktor Beljakov je prošao cijeli rat i poslije rata vodio sanitet našeg ratnog vazduhoplovstva. Zadržao e svoju neumornu prodornost, napisao knjigu »Vazduhoplovna medicina« i umro kao pukovnik.

»organizacije partijskog rada« od strane ove dvojice drugova neće biti ništa, ni tada ni kasnije. Događaji su naime diktirali da se oni angažuju na čisto operativnim poslovima, a partijski život u ešelonima je tekao i sam onako kako je mogao i morao u takvim prilikama. Tako je Vlada Dedijer već iz Livna, odmah po primitku direktive o organizaciji partijskog rada, morao da se hitno vrati čak na Mlinište, da bi ondje sredio stanje koje je izgledalo skoro katastrofalno.

Zastoj evakuacije u Livanjskom i Duvanjskom polju, uostalom dobro došao za liječenje i oporavak ranjenika, trajao je, za neke ešelone, punih deset dana, tj. sve do dana kad je stigao glas da je oslobođen Prozor (17. februara). Već 19. februara sam iz Livna razaslao svim komandama bolničkih ešelona direktivu za nastavljanje pokreta prema Prozoru.⁷ U direktivi je bilo precizirano i tabelom prikazano gdje se koji ešelon nalazio, kada treba da krene naprijed i u koje mjesto i kada treba da stigne. Tako je najisturenija grupa ešelona, koja se 19. februara zatekla u Duvanjskom polju (sela Sarajlije, Mokronoge i Eminovo selo), prispjela u prozorsku kotlinu (sela Rumboci, Jaklići i Ripci) već 21/22. februara, dok je grupa teških ranjenika, stižući između 22-26. februara u selo Podhum (Livanjsko polje), imala da dosegne do Prozora između 24. i 28. februara, kao posljednja u ranjeničkoj koloni. Zapravo, najzadnju grupu cjelokupne Centralne bolnice predstavljali su tifusni bolesnici. Oni se ne pominju u ovoj direktivi zato što su još bili na tegobnom putu od Mliništa ka Livnu. Upozoravajući da su sva sela oko Prozora poznata kao endemska žarišta pjegavca, u posebnoj tački ove direktive sam ukazao na taktiku upotrebe higijenskih ekipa na cijeloj dužini marša.

* * *

Moglo je to biti 22. februara kad sam stigao u Prozor. Na periferiji grada, pored drumu Prozor-Duvno, pronašao sam operativno odjeljenje Vrhovnog štaba. Tu je Pavle Ilić — Veljko bukvalno »visio« na telefonskoj žici. Kuriri na sve strane i od svih operativnih jedinica. Razmijenili smo informacije. Veljko je bio zadovoljan mojim izvještajem o pokretu Centralne bolnice, ali me i upozorio da ne treba pretjerano žuriti ka Prozoru.

Ja sam bio još srećniji saznajući za pojedinosti dotad postignutih uspjeha. Osim Prozora, naše divizije su ovladale okukom Neretve, od Konjica pa sve do Drežnice i napravile paniku u samom Mostaru. Potpuno je razbijena italijanska divizija »Murge«, u naše ruke je palo nekoliko stotina zarobljenika i, za ono vrijeme, ogroman materijalni plijen: topovi, municija, kamioni, tankete i skladište hrane. Za bolnicu je bila od posebnog značaja hrana: šećer, brašno i sir. Sjećam se onih parmezan-sireva, golemih kao mliniski kamen. I sanitetskog materijala nije manjkalo: prvih zavoja, komprimovane sterilne gaze i lizol-sapuna. Sve je to uredno sortirala i raspodjeljivala apotekarkajela Zunjić u kući preko puta operativnog odjeljenja Vrhovnog štaba, gdje se smjestio i Sanitetski odsjek.

Stigavši u prozorsku kotlinu, čelni ešeloni Centralne bolnice su odmah prihvatili znatan broj ranjenika iz 2. i 3. divizije, iz borbi na Neretvi i Prozoru.

²³ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

Samo u borbi za Prozor hirurška ekipa 3. divizije (hirurg doktor I. Papo), nalazeći se u selu Podbor, obradila je 170 ranjenika; izvedeno je, pored ostalog, 19 laparotomija i 27 imobilizacija gipsom. Isto tako, neprekidno su stizali ranjenici iz borbi za Konjic i Ivan Sedlo.

Ali, nad opštim raspoloženjem, koje još nije bilo pesimističko, već se nadvila i jedna tamna sjenka.

Grad Konjic, uprkos uzastopnim napadima, nismo mogli zauzeti, a baš kroz Konjic je trebalo proći da bi se prešla Neretva radi prodora dublje u Hercegovinu i Crnu Goru. Strategijski značaj Konjica je bio skoro isti kao i Prozora.

Dvadeset i prvog februara Nijemci su upali u Gornji Vakuf.

Lijevu obalu Neretve zaposjedale su velike snage četnika.

S juga, duž Neretve, pritiskivali su Italijani.

S jugozapada, od strane Ljubuškog, ustaše i Italijani su žestoko napadali na 9. dalmatinsku diviziju, nevičnu još u ratovanju, slabo naoružanu, jer je još bila u stadiju formiranja, a od Vrhovnog štaba je dobila odgovornu ulogu desne pobočnice i zaštitnice.

Na vidiku su, dakle, bile namjere ujedinjenih neprijatelja da nas skuvaju u prozorskom kotlu. Sad mi je postalo jasnije Veljkovo upozorenje. Bojazan za sudbinu ranjenika je to nalogala. Između svih ostalih, najopasniji pravac po nas bio je onaj od strane Gornjeg Vakufa — svega tridesetak kilometara daleko od Prozora.

Prozor, mada u njemu nije bilo naših trupa, a ni mnogo naroda, bombardovale su njemačke »štuke« iz dana u dan. Nije bilo nikakvog razloga da preko dana boravimo u tome paklu od dima i plamena, pa sam Sanitetski odsjek povukao u jednu pojatu izvan grada, oko pola kilometra zapadno, pored drumu Prozor — Duvno. Tu smo i za vrijeme bombardovanja mogli raditi, primati kurire s izvještajima i odašiljati instrukcije u bolničke ešelone. Atmosferske prilike su išle na ruku njemačkoj avijaciji, ali i nama: vrijeme je bilo suvo, relativno toplo i cijela kotlina bez grude snijega. Pravo pretproljeće. Samo okolne planine, iznad 1500 m, odsijavale su sniježnom bjelinom.

Dvadeset drugog februara su zadnji ešloni Centralne bolnice napustili Glamočko polje, dok se njena glavovina smjestila već oko Duvna. Prednji dijelovi bolnice, savladavši sniježne namete i vijavice preko planine Paklene, pristizali su u sela zapadno od Prozora (Rumboci, Jaklici i Ripci). Na začelju bolničke kolone su se nalazili doktor Kraus i Vlada Dedijer.

Operativna situacija se ubrzano pogoršavala tako da, počev od 23. februara, nastaje cijela jedna serija dramatičnih obrta u situaciji Centralne bolnice, cijela serija ordre-contreordre i sva je sreća, a možda i rijedak izuzetak u istoriji ratovanja, da se sve ipak nije završilo sa poslovičnim i totalnim desordre⁸.

Naime, ocjenjujući da veće nagomilavanje ranjenika u prozorskoj kotlini postaje rizično, a s obzirom na grozu koja se nad Prozorom nadvila pojavom jakih njemačkih snaga u Gornjem Vakufu i na planini Raduši, Vrhovni

⁸Ordre-contreordre = desordre (fr.) Naređenje - protivnaređenje = kaos.

Зубов. Кн. 40. Г. 1. 3.
Сеферент Савинова
21. II. 42.

У Клубу изградња стамбених и економских зграда
тимчаски одговоран човек је А. Милоша Милутић за
такође руководиоца над свим клубовским послом за
Торњак и његову пор. —

Oba se gesticuliraju istom odgovorom:

Вуковом Уставу
Корана Крстна
-Нај-асов. Одрожу

Судья фанатичен - судья жесток!

Дифференциальная
физика

SECRET

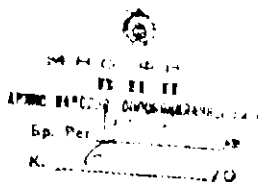
Uputstvo za suzbijanje epidemije

Okolo »partizanskog bureta«

Stuže Tito,

Jož

Uputujem Ti, sa političnim zabašujem, moji dva referata
kongres. Imao sam mnogo posla ovih dana, Telo da sam
vrate izdiktirao u poslednji čas uveliče ina mnogo stilističkih
obratima. Mi o osnovnim postavkama ja sam još odavno razmišljao
u svjetlu izvan mojih shvatanja. Molim Te da unesi svoje popravke.

Kongres partizanskih liječnika

Референт Комитета
при
Врховном Штабу.
3-IX- 1942 год.

12 IX. 1942
МНО. ОМР. 1
УПРАВ. ЗАШТИТЕ РАНОЖЕ
СР. 117
К. 10. 8. 10

ГЛАВНОМ ШТАБУ ЗА ХРВАТСКУ.

ДРУГИ ДРУГОМ.

По наредбу Врховног Команданта Н.О.П. и Д. Војске Југославије обрћам се на Вас о питањем, које је, у усменим разговору са Вима, додирнуо и сам друг Тито.

Као што видите ми смо концентрисали прилично велики број раненика у области Гумачи и Клековаче. Мада поменути територије представљају у овоме тролутку најбезбеднија мјеста, ипак морамо рачунати и са тим да би велики концентрација раненика могла постојати и врло негодна. Ради се, дакле, о томе да ми узмете што околије у разматрање питања гдје би се могло смјестити сто њиховост до двије стотине тешких непокретних раненика на веомај територији. У случају позитивног одговора прикупите одмах и практично извршите издатке то јест изградом барака.

Молим вас да ми о овему што конкретније и што околије обавјестите.

Омрт фирмату-Ослобода Мируду.

Prilozi su pozivi na Kongres izlaza iz rata, to je, bilo preko vanjskih reprezentacija, bilo direktno preko vlastitih na raznim predstavama izlaza iz rata koji su na teritoriji gdje se otiče za X. i Y. Razina misli postojala je razlika.

Референт Комитета
при
Врховном Штабу.

Stjepan Pribitić

Kako zaštititi veći broj ranjenika...?

Drugo Tito,

4335

Upravo sam Ti ovo pismo za tvoju pomoć. Shvati se u Komitetu razvijati tako da je tvoja pomoć potrebna. Može ona opet i mene oštiti i mača, može ona udariti i mene silinom mača ali ona će u svakom slučaju biti dragocena.

S drugarstvom pozdravom!

Stjepan

II zasjedanje AVNOJ-a. U drugom redu iza Tita sjedi Nikoliš

Sa štabom I proleterske divizije (Nikoliš prvi s desna)

Ranjenici briga koliko vojske, toliko i naroda

•'Tse*.'

III

Prolasci preko rijeka

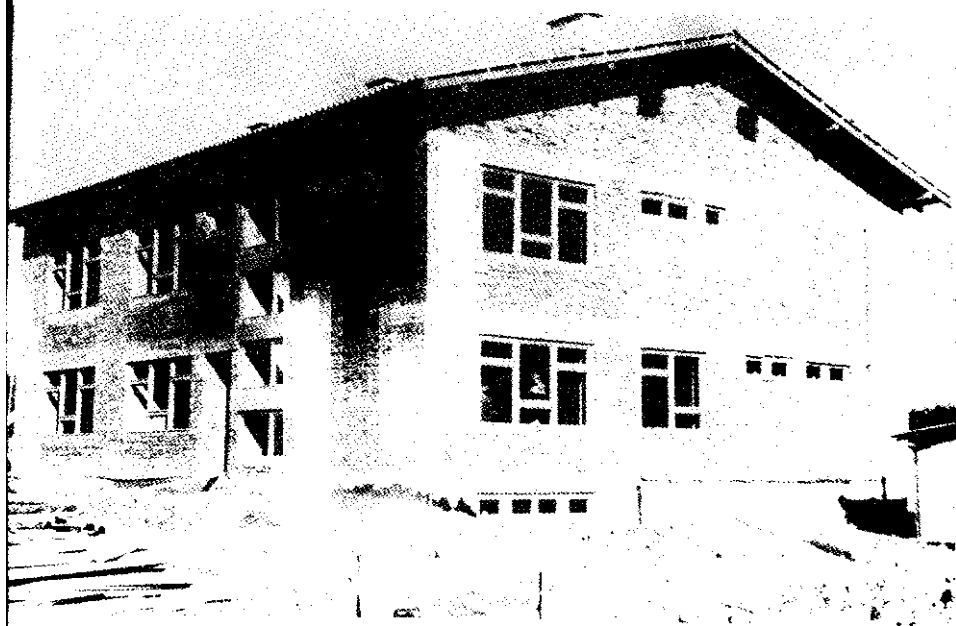
Prva pomoć

Hitna operacija pod vedrim nebom. Operiraju Dani Popović i dr Nando Truini maja 1944.

Krajem 1944. u Beogradu: sanitetski pukovnik Crvene armije A.A. Kazanski, G. Nikoliš i B. Lavrić

Zdravstvena stanica u Sjenčaku u gradnji

komandant je 23. februara uveče bio primoran da naredi da se evakuacija od Livna ka Prozoru zaustavi. Ovaj značajan podatak je zabilježio i Dedijer u svome »Dnevniku«. Međutim, transportovanje ranjenika nije se moglo u magnovenju zaustaviti, tako da su neki bataljoni pješачke grupe istog dana prošli kroz Prozor i smjestili se u selu Duge, istočno od grada.

Od tog trenutka u sve naše planove u vezi sa Centralnom bolnicom počinje da se upliće dobro nam poznata »viša sila«: svako i najmanje jezgro Centralne bolnice postaje privlačna tačka, kao obećana zemlja za ranjenike iz operativnih jedinica. Tako su 1. proleterska i 3. divizija, koje su u svojim bolnicama imale i po 200 ranjenika, morale neizbježno da se »rasterete« od njih, da bi koliko-toliko sačuvalе svoju manevarsku sposobnost. Prema tome, bez obzira na pritisak ešelona Centralne bolnice sa zapada, cijeli prostor istočno od Prozora (sela Duge, Kranjčići, Uzdol, Šcipe) svakodnevno se punio sve novim i novim ranjenicima, a pod »okriljem« Centralne bolnice. Treba imati u vidu da je ovaj prostor vrlo razuden, ispresijecan potocima i klisurama, težak za orijentaciju i kretanje.

Dvadeset i petog februara uveče pošao sam do Vrhovnog komandanta u Gračanicu, u klisuri Rame. Mirno je saslušao moj izvještaj iz kog je mogao vidjeti da se dinamika prenošenja ranjenika ka Prozoru, uprkos mnogim poteškoćama, razvija uglavnom po planu. Međutim, sve jači pritisak Nijemaca sa sjevera kao i naš ponovo neuspjeli napad na Konjic prouzrokovali su u Titu veliku zabrinutost. Još prije dva dana poslao je depešu Glavnom štabu Hrvatske, javljajući da je zbog neuspjeha kod Konjica put za ranjenike zatvoren, pa traži da razbiju Nijemce, negdje oko Drvara, jer je »u opasnosti 3 500 ranjenika«. Meni je te noći dao direktivu da barem teške ranjenike Centralne bolnice, koji su se tada nalazili na potezu Livno-Duvno, gledamo vratiti u Bosansku Krajinu, do Prekaje, a ondje bi ih prihvatio Bosanski Korpus.

Takvo naređenje sam kurirom poslao u Duvno. Pokret teških ranjenika u smislu »na lijevo krug« otpočeo je 27. februara i to iz Eminova Sela (Duvanjsko polje) prema Podhumu (Livno), međutim, s obzirom na pristiglu vijest da su Oštrej, Mlinište i Drvar pali u ruke Nijemaca, predstavnici Sanitetskog odsjeka, doktor Kraus i inženjer Živa Đorđević, nalazeći se tada u Duvnu, obustavili su (28. II) samoinicijativno ovaj povratak ranjenika na zapad.⁹

U to vrijeme su sanitetu bili pridodavani kamioni i jedan autobus, porijeklom iz prozorskog ratnog plijena, pa su pojedini ešloni Centralne bolnice još uvijek bili u stanju da izvođe ovakve cik-cak pokrete. Međutim, količina motorizovanih sredstava, koja je dodjeljivana sanitetu, bila je beskrajno malena, kada se uporedi sa ogromnim potrebama, pa je mogla da posluži samo u najakutnijim situacijama. S druge strane, opšta orijentacija da se za transportovanje bolnice upotrebe sredstva sa terena (konji, kola, ljudi) pokazala se u velikoj mjeri kao iluzorna, jer nam seljaštvo u Livanjskom i Duvanjskom polju nije bilo naklonjeno, a sela koja su bila na strani partizana (Ravno, Vukovsko) bijahu već od ranije uništena i gotovo sve rezerve stoke u njima već iscrpljene. Patrole, što su ih komande mjesta i komande bolničkih ešelona odašiljale na teren, nisu uspijevale da mobilišu ni deseti dio planiranih sredstava. Nevolja bijaše uvećana

oš i odsustvom iole racionalne i čvrste organizacije u iskorišćavanju i ono malo camiona koji su, makar i povremeno, bili bolnici dodjeljivani: gubio sam mnogo vremena u moljakanju, u potrazi za kamionima; šofere, doista premorene, iavladio je san na sred drumova, čim bi se malo izmakli ispod kontrole. Tako smo koncem februara zapali u tešku krizu u pogledu transportne sposobnosti jolnice. Već samo radi toga problema ja sam doslovce svakog dana navraćao u Operativno odjeljenje Vrhovnog štaba. Napetost koja je tamo vladala, meni posve razumljiva, pa ni obazrivost, kojom sam uvijek bio opterećen, kad bih zaticao drugove Terzića i Veljka u njihovoj velikoj brizi nad stanjem na bojštima, nisu me sprječavali da pitanje transporta ne postavim u svoj oštini. Dobro sam znao i sam da su kamioni krajnje neophodni za prebacivanje Operativnih jedinica, pa ipak, ja sam se u tim našim razgovorima i raspravama alagao:

— da se Centralnoj bolnici dodijeli na *stalnu* upotrebu makar i minimalni broj vozila. Neka budu makar i dva, ali neka se nikud ne udaljuju;

— da se formira čvrst štab sanitetske transportne kolone u koju bi se uvrstili svi raspoloživi konji, kola i nosioci ranjenika. Takav štab, i samo štab, mogao bi a čvrsto drži u rukama ono čim se raspolaže, da zna gdje se šta nalazi i gdje su ajakutnije potrebe. Samo takav štab bi mogao da na mnogo racionalniji način, potrebi transportnu kolonu: zamišljao sam da ta kolona kruži između dvije ape po konvejer-sistemu.

Nije mi uspjelo da drugove ubijedim u prednosti mog zahtjeva. Redovno sam dobijao umirujuće odgovore kako oni u Operativnom odsjeku, drže tuaciju čvrsto u rukama, kako će kamiona biti dovoljno »kad zatreba« itd.¹⁰ asnije će se pokazati da je ovakav čisto verbalni optimizam bio posve nerealan, . ne kažem fatalan.

Bitka na planini Raduši ulazila je u kritičnu fazu. Gore, na visini od 1500 m, dubokom snijegu, gladni i bos borci 7. banijske divizije, pod komandom mog :kadašnjeg komandanta u Kraljevačkom odredu Pavla Jakšića, pružaju ogorčen por Nijemcima koji navaljuju iz doline Vrbasa. Obuzima me posebno osjećanje prema Banijcima. Pitom je taj narod, dospio iz pitome i bogate Banije, Ije se jelo kokoševinu i uštipeke, nevičan gladovanju i ratnim naporima ovakvih zmjera. Stižu glasovi da na položaju umiru, ne samo od neprijateljskog metka, ć od gladi i iscrpljenosti. Kad nemam hitnog posla izlazim iz svoje pojate na linu i posmatram njemačke teške bombardere kako tuku Radušu. Sistematično hladnokrvno, kao da su na manevru. Obrušavaju se jedan za drugim. :prestana grmljavina bombi. I kao da vidim njihove pilote: sve fićfirići, balavci, mgupi, uvježbavaju se, cerekaju se nad nemoćnim braniocima. Nikad kao tih na nisam bio nadojen mržnjom prema svemu što je njemačko.

I gradić Prozor, u kome više nije preostalo cijele kuće, i dalje bombarduju ike. Zašto? Tamo više nema ni žive duše, to valjda moraju znati. Znači, opet no trening. I sela istočno od Prozora, sva su u dimu i plamenu. Začudo: sela jedno od Prozora, gdje je sad glavnina bolnice, nisu toliko bombardovana.

U danima između 28. februara i 5. marta pravi pljusak naređenja, koja su se međusobno kosila, i samo krilata ptica, a ne Centralna bolnica (mada je i ona započinjala te cik-cak letove) mogla je da poleti čas u pravcu Like, pa Dalmacije, pa natrag, pa u Centralnu Bosnu, pa opet natrag. Ali, tako je moralo biti.

Osvanuo je 1. mart, najsudbonosniji dan bitke za ranjenike. Nijemci su zauzeli Vilića Guvno (k. 1236). Sa tog položaja, ne bude li koga da im se ispriječi, lako im je sići niz Draševske padine do samoga Prozora. Povrh sela, gdje su ranjenici, zazuji i po koji mitraljeski metak, doduše usamljen, »mrtav«, ali dovoljno čujan da bude vjesnik neposredne opasnosti.

A sutradan, drugoga marta hiljadu devetsto četrdeset treće, dan našega »biti ili ne biti«, sve fizičke i moralne snage Glavne operativne grupe i Centralne bolnice, sve što je moglo da se miče, osjeća, misli i bori na ovaj ili onaj način, sve se pokrenulo i zgusnulo u jednoj jedinoj odluci: razbiti Nijemce, ili propasti. Najprije, tog jutra vidjeh kako zapadnom periferijom Prozora užurbano odmiče kolona 4. proleterske brigade, hita uz Draševske strane da bi stigla na Vilića Guvno. U koloni vidjeh i djevojke, Crnogorke, s puškomitraljezima na ramenu. I pitam se: zar je moguće, poslije tolikih pogibija od prošle godine (Bugojno, Kupres) i ovih nedavnih (Jablanica), zar je moguće da ih još ima? Prolazi kolona pokraj kuća, a ranjenici je ispraćaju pjesmom i poklicima. Odmiče kolona uz brdo, a mene steže za grlo Njegoš: »Mlado žito navijaj klasove, pređe roka došla ti je žetva«. Doista, kako smo uskoro saznali, u boju na Vilića Guvno, u uzastopnim sudarima prsa u prsa, izginulo ih je tridesetoro i to samo iz jednog bataljona 4. crnogorske. Našli su se blizu i Krajišnici. Vilića Guvno bude preoteto i sačuvano.

Toga i još tri naredna dana niz Draševo i cestom sa Makljena tekli su potoci novih ranjenika. Zapadno od Prozora imali smo dvije jake hirurške ekipe sa doktorima Zorom Goldschmidt (u selu Ripci) i doktorom Karlom Herlingerom (u selu Jakliću). Operisali su bez predaha, danonoćno. U tome opštem zlu, Herlinger je morao da izvede i hitnu operaciju nad doktorom Vojom Đukanovićem, kome se ukliještila hernija. Negdje istočno od Prozora operisao je doktor Dejan Popović. Negdje je radio i hirurg Kukec. Osim ovih hirurških snaga koje su pripadale Centralnoj bolnici, u divizijama su operisali hirurzi Đura Mešterović (Prva proleterska), Olga Popović-Dedijer (Druga proleterska) i Isidor Papo (Treća udarna). Sve u svemu, ovo hirurga što smo ih imali, bijaše impozantna snaga, ali posve nedovoljna da zbrine kako valja onoliki broj svježih ranjenika, pa su se intervencije morale usredsrediti na vitalne indikacije. Ukazivao sam na definitivnu hemostazu i na što potpuniju imobilizaciju preloma. Na veliku žalost, osim operacionog protokola koji je uredno vodio doktor Đura Mešterović, nemamo danas nikakve dokumentacije ni o broju ranjenika, ni o broju izvedenih operacija za vrijeme bitke nad Prozorom.

Ostaće mi neizbrisivo sjećanje na sasvim osebužno ponašanje ranjenika tih dana. Bili su se stekli mnogi uslovi za njihovo panično raspoloženje. Međutim,

panici nije bilo ni traga, ili je možda i bilo, ali jedva u »hemijskim tragovima«, >d pojedinaca koje je većina lako uspijevala da povрати ka normalnom ponašanju. Ali, šta je to bilo što bi se moglo u ondašnjem ponašanju većine nazvati »normalnim«? Psihijatri i psiholozi će, možda, naći mnogo toga što i nije paš sasvim u skladu s normalnim, ali za mene je normalno bilo sve što je u datoj, -rlo kritičnoj situaciji doprinosilo egzistencijalnim interesima cjeline, ne samo Centralne bolnice, nego i cijele vojske koja se na položajima tukla na život i smrt. To je, mislim, jedini pouzdan međaš između normalnog i nenormalnog. Na irimjer, pjesma i klicanje kojim su ranjenici ispraćali borce. Ili, posve čudesan i lo tada nepoznat oblik takmičenja među starim ranjenicima: teški ranjenici, koji ,u imali medicinsko »pravo« da budu nošeni na nosilima, odricali su se nosila, ivatali se štaka, a »konjanici« su silazili s konja i prelazili u ešelon pješaka. Svi su e odricali u korist novih ranjenika koji su im zaštitili živote. Drugi su se laćali .lata da prave štake i nosila. Upoređeno s normama tzv. regularnog ratovanja, u :ome ranjenik zahtijeva optimum njege i kada iz njega iskaču sebični nagoni, sve)vo, čemu sam bio živi svjedok, izgledaće nam čudno, ali je istinito. Razumije se, >sim individualne volje, kojoj je, pored ostalog diktirao i nagon ličnog amoodržanja, a taj nagon se mogao u onoj situaciji ostvariti jedino apsolutnom amodisciplinom i psihološkom spregom između boraca i ranjenika - odlučujući iticaj imala je i kolektivna volja, izražena u cjelokupnoj skali moralnih •rijednosti, kakve su u ono vrijeme njegovali komunisti, i onih koje smo lasljeđivali iz narodne tradicije o kultu ranjenika. Jedan mali izraz tog opšteg astojanja da se eventualne duševne krize prebrode bile su i novine »Ranjeni rug« koje je tih dana izdavao Sanitetski odsjek, a uređivala Radmila Ivković. Japisao sam uvodni članak.¹¹ Novine, džepnog formata, umnožavane su na ipirografu, istina u veoma malenom broju primjeraka, ali je njihov moralni činak bio veći od tiraža. Slušajući kako se taj listić čita naglas pred skupom mjenika, ljudi su razmišljali: ako ima nekog ko i u ovome paklu ima snage i remena da nam piše, onda valjda nije sve izgubljeno, još smo na nogama, još na nade.

Noću između 2. i 3. marta otpočeo je naš koncentrični protivudar na lijemce. Te noći sam u Operativnom odjeljenju susreo Koću i Peka (podsećali a me na junake iz antičkih vremena, ili na vitezove uoči boja na Kosovu), čije ivizije su, gore na planini, već ušle u odlučujući okršaj. Odluka za ovaj oduhvat je donijeta dva dana ranije na sastanku Politbiroa i Vrhovnog štaba. ,ebnja i optimizam istovremeno.

Cijelu tu noć, pa idući dan, pa još jednu noć prosjedio sam ispred svoje ojate, primao i odašiljao kurire i slušao bitku. Žestinu one vatre mogu upoređiti tmo sa onom koju sam doživljavao na Ebru od jula do septembra 1938. Naši su avukli na Makljen sve haubice koje smo bili preoteli od Italijana. Od opšte rmljavine topova, bacača i ručnih bombi, a preko dana i od njemačke avijacije, še se uopšte nije moglo čuti ni puške ni mitraljeza. Kao prizor, najimpresivnije bilo noćno nebo nad Makljenom: svo u žutom sjaju, neprekidnom, kao kad se unje i gromovi slivaju u jedan cjeloviti požar. Drhtao sam od studeni i od :bnje pitajući se: da li će gore iko preživjeti?

²³ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

A onda, 4. marta ujutro, zavlada tišina. Sasvim iznenada. Nešto kao kad se na pozorišnoj sceni, usred najnapetijeg dramskog trenutka, spusti zavjesa. Ta tišina je isprva djelovala zlokobno. Ko li je taj ko je spustio zavjesu? Mi ili oni? Stižu prve vijesti. Naši su zauzeli selo Pidriš i planinske vrhove Kobilu, Oglavak i Crni Vrh. Nijemci razbijeni i naglo odstupaju dolinom Vrbasa ka Bugojnu! Teško da se povjeruje, teško da se u grudima podnese pritisak radovanja.

Sad je preda mnom stajao velik posao: prikupiti podatke gdje se ko nalazi i riješiti šta ćemo dalje sa Centralnom bolnicom.

Petog marta u 23,45 časova uputio sam Vrhovnom štabu izvještaj o rasporedu bolničkih ešelona, o brojnom stanju ranjenika i bolesnika i o neriješenim problemima transportovanja.¹²

Brojno stanje i raspored Centralne bolnice bio je tog dana ovakav: na brizi 9. dalmatinske divizije, prema jednom od ranijih naređenja Vrhovnog štaba, ostalo je, negdje oko Duvna 500 ranjenika i bolesnika; na prostoriji zapadno od Prozora (sela Ripci, Jaklići, Proslap, Kovačevo polje, Sopot, Podbor, Ščit) ležala su 1843 ranjenika i bolesnika: na prostoriji istočno od Prozora (sela Duge, Uzdol, Šcipe, Hare, Kranjčići, Donja Vast) nalazilo se 1450 ranjenika i bolesnika. Svega u Centralnoj bolnici 3793 ranjenika i bolesnika. Ovome broju treba dodati još najmanje 700 ranjenika u divizijskim bolnicama i brigadnim ambulantama, što znači da se pod okriljem Glavne operativne grupe na dan 5. marta 1943. zateklo oko 4.500 ranjenika i bolesnika. Od ovog broja otpadalo je na zarazne bolesnike (akutni pjegavac, trbušni tifus i rekonvalescenti) 746, a oni su bili prikupljeni u samostanu Šćitu. Broj ranjenika i bolesnika koji su mogli biti pokrenuti samo na nosilima iznosio je 225.¹³ Ako bi se htjelo ovu kategoriju ranjenika pokrenuti u jednom trzaju trebalo bi nam 1800 ljudi, ili 113 kola, ili 22 kamiona. »Konjanika« je bilo 822, i to samo u ešelonima Centralne bolnice zapadno od Prozora. Prema tome, proračun potrebnog ljudstva i sredstava za prijenos djelovao je upravo zastrašujuće. Na raspolaganju, kao donekle »sigurnu« rezervu, imali smo samo grupu od 600-700 italijanskih zarobljenika. Mobilizacija ljudi i konja sa terena dala je skoro ništavne rezultate, jer se stanovništvo bilo razbjegalo u visoke planine a operativne jedinice su već bile povukle sve konje što su ih mogli još pronaći. Kao što sam rekao, moj prijedlog da ono malo vozila što ih je bilo upotrebimo mnogo efikasnije pomoću konvejer sistema, nije bio usvojen. Tako je sad postalo jasno da za daljnji pokret bolnice neće biti drugog rješenja nego da se divizije liše svojih konja i da borci svoja ramena poture pod nosila.

Sto se tiče pitanja, kuda ćemo dalje sa Centralnom bolnicom, Terzić mi je istog dana saopštio direktivu da ćemo se probijati na sjever, preko planina Bitovnje i Vraniće ka centralnoj Bosni. Istočni ešeloni bolnice, u duhu te direktive, već su bili stavljeni u pokret, ali je u tome stiglo naređenje od Vrhovnog komandanta da se ide - preko Neretve! O pravcu ka centralnoj Bosni, kao mogućoj varijanti izlaza iz prozorskog kazana, bilo je govora i ranije, a Terzić je tu ideju 5. marta konkretizovao, vjerovatno imajući u vidu slobodan, mada geografski vrlo težak koridor koji se ukazao poslije poraza Nijemaca. Po svemu sudeći, on, iako na funkciji načelnika štaba, nije bio u toku odluke Vrhovnog komandanta, da se cijela naša vojska, zajedno s ranjenicima, probija

¹²Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1., dok. br. 67.

¹³Broj 225 odnosi se samo na dio Centralne bolnice zapadno od Prozora, tako da je ukupan broj nosila bio barem za 100 veći.

preko Neretve i Prenja. A do te odluke je došlo, posve sigurno, barem istog dana, ako ne i koji dan ranije, kad smo sa ranjenicima započeli pokret na sjever.

Istog dana je stigao glas da su Nijemci, nadirući sa zapada, zauzeli Livno, Kupres i da su na domaku Ravanjskog polja i sela Zvirnjače, gdje nam je bilo začelje bolničke kolone sa 275 ranjenika i bolesnika, među kojima 100 na nosilima. Kritično.

Šestog marta ujutro uputim se do Vrhovnog komandanta. Tita sam našao u Gračanici, u vodenici, na potoku što se uliva s desne strane u Ramu. Tito je bio dobro raspoložen. Naredi mi da odmah krenem u Jablanicu da bih izvidio sve tamošnje prilike za privremeni razmještaj ranjenika. Jablanica će biti samo etapa, prihvatnica za vrijeme prelaza preko Neretve. Svakog časa treba da otpočne izgradnja novog mosta. Dakle, ipak preko Neretve...

Dadoše mi motocikl i šofera Dalmatinca te se otisnemo cestom niz Ramu. Uđemo u kanjon Neretve. Tek što smo napravili jedan kilometar od ušća Rame u Neretvu kad začujemo s lijeve strane mitraljski rafal. Zrna prašte ispred motocikla. U istom trenutku šofer je zakočio i mi se bacimo u šanac s desne strane ceste. Zaklon je bio jedva dovoljan za naša opružena tijela. Od oružja nismo imali ništa osim pištolja. Bespomoćni. Pomolim malo glavu da osmotrim šta se zapravo događa i odakle nas je to potprašilo. Na stjenovitoj čuki, na lijevoj obali rijeke — četnici! Toliko su nas nadvisili da ne možemo ni makac. Poslije nekoliko rafala, koji su pogađali sami rub našeg šanca, četnici se umiriše, valjda uvjereni da su nas dotukli. Proticali su dugotrajni minuti. Opet podignem glavu, opet rafal! Jedna koza iznad mene brsti i začuđeno posmatra šta se to zbiva među ljudima. Ostanemo tu prikovani puna tri sata. Našom cestom ne prolazi niko. Tek uneke desi se čudo: povrh četničke čuke začujem eksploziju i ugledam oblačić od šrapnela. Po tom još jedan šrapnel i još jedan. Četnici se razbježaše. Sve do danas, koliko god sam se raspitivao, ostade mi tajna ko je taj tobdžija koji je uočio četnike i odakle im je uputio tri tako precizna pogotka. Posvetilo mu se oko! Kad pogledam danas geografsku sekciju tog terena nedokučivo mi je gdje je mogla da bude pozicija toga našeg topa. Četnička zasjeda se bila postavila negdje podno Čarskog Vrh (k. 828.), ali odmah iznad Neretve.

Stigosmo u Jablanicu već u sumrak i osmotrim sve što je od interesa za nas. Naselje još ima netaknutih zgrada. Neka naša jedinica me upozori da se držim zaklona, iza kuća, da se ne približavam obali, jer su na drugoj strani četnički bunker.

Vraćajući se u Gračanicu susretnemo kolonu naše vojske. Jedna brigada Sedme banijske divizije. Umorno korača kolona, ali - pjeva. Tek što su skinuti s položaja na Raduši, poslije četrnaestodnevnih okršaja i stradanja u snijegu. Upitam za Pavla. Nije u ovoj koloni, još je negdje gore. Izvijestio sam Tita o Jablanici i o svojoj avanturi. Smješkao se, zadovoljan što se sve dobro svršilo. Naredi mi da može otpočeti pokret ranjenika prema Neretvi. Divizije će nam ustupiti dobar dio svojih tovarnih konja.

Sutradan, 7. marta, Nijemci su zauzeli Ravno. Ponovo su izbili na Kobilu, Vilica Guvno i Pidriš. Terzić je naredio najhitniju evakuaciju prozorske kotline.

Prvi ešloni bolnice stigli su u Jablanicu 8. marta, a u noć 8/9 marta¹⁴ otpočeo je prijelaz ranjenika preko mosta, improvizovanog od drvene grade, učvršćene uz gvozdenu konstrukciju željezničkog mosta koji bijaše srušen par dana ranije, ja sam pošao u Jablanicu, dok su drugovi Kraus i Dedijer ubrzavali evakuaciju iz prozorske kotline. U Jablanici nam je od strane Centralnog komiteta bio dodijeljen Krsto Popivoda da potpomogne održavanje poretka na mostu.

Situacija na jablaničkom mostobranu bijaše tih dana veoma teška, teža od svih prizora koje može da zamisli ljudska mašta.

Na ulazu u Jablanicu, idući od Rame, zatekao sam mnogo leševa ljudi i konja. Tu je njemačka avijacija, 8. marta, iznenadila kolonu ranjenika i borce 8. banijske brigade, napravivši pravu kasapnicu. Naselje u ruševinama, u dimu i prašini; štuke i italijanski avioni tuku bez prestanka. U samom selu se nije moglo opstati. Srećom, u klisuri rijeke, pa i na jugozapadnoj strani naselja postoje udubljenja-pećine koje je Neretva u davna vremena izlokala. Tu smo našli dosta sigurna skloništa za ranjenike.

Prijelaz je otpočeo u noć 8/9. marta. Prave muke su nastale tek na lijevoj obali. Naime, drvenim mostom nije mogla biti premošćena klisura u cijeloj svojoj širini, most je vodio tik iznad bučne Neretve. Na lijevoj obali, na kraju mosta, ispriječila se vertikalna stijena, apsolutno nesavladiva. Kuda dalje? Na oko dvjesto metara daleko od mosta, nizvodno, uspinjala se jedna uska staza, od same vode do na vrh platoa i sela Luga. Međutim, između mosta i te staze, u koritu rijeke, isprečile su se gromade šljunkovitih stijena, teško prelazne i za zdrava čovjeka. Pa ipak, na plato se nije moglo ispeti nikud nego tuda.

Svaki ratnik u svom sjećanju učvršćuje po jedan, ili nekoliko, za njega najstrašnijih dana. Sve ono što se tih nedjelju dana zbivalo na jablaničkom mostobranu i ono što ću doživljavati na prijelazu preko Prenja, pa dalje, oko Glavatičeva, sve je to bio jedan neprekidni užas i ja ni danas nisam kadar da odredim koji dan je bio doista »najstrašniji«. Zato moram opisati redom.

Prema naređenju Vrhovnog štaba preko mosta se moralo prelaziti samo noću. Ukoliko je noć štitila od avijacije, utoliko je na mostobranu, baš noću, kad se ništa ne vidi, vladao veći krkljanac. Trupe, koje su hitale na Prenj da prošire mostobran i da gone četnike, izmiješale su se sa nosiocima ranjenika, tovarnim konjima, komorama. Obdanica i avijacija zaticale su nas u koritu Neretve. Bio sam svjedok kako ranjenici pužu preko stijena, neposredno uz obalu moćne rijeke koja nosi sve što dohvati. Pa ranjenici — »pješaci« još kako-tako. Ali »konjanici« i nosila? Gledam konja s ranjenikom, hoće da preskoči stijenu, ali je izgladnio i nemoćan, pa se samo prevjesio trbuhom preko stijene. Ni tamo ni amo. Skidaj ranjenika, prenosi konja, popni ranjenika i, koji metar dalje, opet iste muke. Pri takvim manipulacijama su nerijetko prskale tek zarasle kosti. Vidjeh konja kako se sa ranjenikom zanio u rijeku. Odnese ih. Nosioći ranjenika, mahom italijanski zarobljenici, zastajkuju na svakom koraku, nemoćni i sami da savladaju kamene prepreke. Nosilo s ranjenikom leži između stijena, nailazi konj i gazi. Slušam monotone i već besmislene povike banijskih djevojaka koje prate zarobljenike:

¹⁴ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

- A via, a via, Italiano, a vial

Zarobljenici italijanske fašističke vojske teško su ispaštali okupaciju Jugoslavije, i zločine što su ih činili širom naše zemlje. Podijelili su, protiv svoje volje, sudbinu hiljada jugoslovenskih partizana, pomrlih na stazi između Neretve i Drine. Bilo je među njima možda i ljudi koji su prenošenje ranjenika shvatili kao svoj dug humanosti. Valja im to i ovdje priznati. Mi smo izdavali naredjenja da im se daje obrok jači nego našim borcima, ali su ta naredjenja bila bez realne podloge.

Kraj sveg ostalog zla, premorenosti, potištenosti, zbog lične nemoći da nešto bitnije popravim, ja sam u te dane patio i od straha da ne otpočnu kiše, da Meretva ne nabuja, u kom slučaju bi nam i ta vrljetna »staza« bila presječena. Srećom, barem ta katastrofa nas je mimoišla. Uopšte uzevši, meteorološke prilike su bile povoljne, jednako po nas kao i po neprijateljevu avijaciju.

Bogdan Vujošević, danas general u penziji, veli da sam mu tada »spasao život«, a ja se jedva malo, uz pomoć njegovu, prisjećam da sam ga na onoj stazi Kalvarije našao napuštenog, da sam skinuo s konja nekog lakšeg ranjenika i konja lao Bogdanu. Bogdan je imao prijelom butne kosti, tek u fazi zarastanja. Izgleda da je prilikom uzjahivanja na samar Bogdanova kost ponovo krenula. Takvih »malih« mojih intervencija možda je bilo i više, ali ih se danas apsolutno nejećam.

Pošto je bio savladan uspon na plato, teški ranjenici su smješteni u selo Lug, ba doktorkom Zorom Goldschmidt. To selo je toliko izloženo vidiku iz vazduha I sa zemlje da je pravo čudo kako je ostalo. Tučeno je italijanskim topovima iz Jرابovice, bilo je i nešto žrtava, ali je moglo biti i do temelja uništeno da se na ljege okomila avijacija.

Da bismo izbjegli ogroman rizik od nagomilavanja na užem mostobranu, ve pokretne ranjenike smo morali nemilosrdno goniti dalje. Bilo je to jako eško, jer su ljudi, poslije pretrpljenih muka u koritu rijeke, željeli da predahnu i nešto pojedu. A nije bilo ni vremena ni hrane.

Tifusne bolesnike smo privremeno smještali u željeznički tunel, odmah znad Neretve, gdje su stradavali od hladnoće i promaje, ali je tunel sigurno štitio >d bombardovanja. Poslije jednodnevnog odmora pokretani su dalje do sela Dobrogošće gdje su se mogli zadržati par dana pod staranjem doktora >chlesingera.

Ako je Jablanica preko dana pružala sliku mrtve pustinje, noću se »reobražavala u vojni logor s prividom haosa. Vatre na ulicama i poljanama, oko tjih ranjenici i tifusari. Neprestano prolaze jedinice vojske i jedino one ostavljaju itisak nekog reda i rasporeda. Odmah iznad Jablanice, s južne strane, uzdiže se koro vertikalni bedem planine Plaše. Na njoj je zasjela 9. dalmatinska divizija u >dbrani od četnika. Noću mi je Plasa izgledala kao osvijetljeni oblakoder od atri, sve jedna iznad druge, od podnožja do vrha.

Noću 10/11. marta kroz Jablanicu prođe kolona Vrhovnog štaba. Na poljani ired mostom sretih Sretena Žujovića-Crnog. Sjedi na sanduku kraj vatre, inužen. Pitam ga da li zna kako ćemo i čime ćemo dalje preko stravičnog 'renja. Crni, kog sam do tada znao kao visprenog i vedrog optimistu, samo legnu ramenima, bez odgovora. Kosnulo me njegovo raspoloženje, nešto poput

ravnodušnosti, ali, pomislim: pa ni ja ne mogu ništa drugo nego da slegnem ramenima, kad mi neko upravi slično pitanje.

Desetog marta u 10,00 časova poslao sam Vrhovnom štabu izvještaj o rezultatima prenošenja ranjenika preko Neretve.¹⁵ Do tada su protekle dvije noći i jedan dan od kako je bolnica otpočela prijelaz. Prenijeto je svega 350 teških ranjenika, ostaje još oko 800 za prebacivanje na nosilima, jer su konji u koritu rijeke jedva mogli da se upotrebe. Ukazao sam na iznurenost Italijana, za koje smo od zlehudnog bolesničkog sljedovanja odvajali nešto brašna. Inače, jedina namirnica je konjsko meso. Osmu banijsku brigadu, dodijeljena bolnici da prenosi ranjenike, jedva se i sama kreće, borci padaju u san pokraj nosila i tako evakuacija ozbiljno zapinje. Kad sam sastavljao taj izvještaj nisam imao podataka o situaciji na začelju bolničke kolone. Ono se tog dana nalazilo još u selima istočno od Prozora, u naglom pokretu ispred Nijemaca koji su već sipali vatrom po kolonama. Tamo je bio i Vlada Dedijer.

Italijanska artiljerija je pojačavala paljbu po selu Lugu i tunelu. Jedno poslije podne, mislim 13. marta, zatekli smo se Vlada Dedijer, Savo Drljević, komandant jedne dalmatinske brigade, Veljko, Krsto Popivoda i Božo Ljumović u karauli na istočnom izlazu iz tunela. Držimo sastanak. Granate padaju oko karaule. Umaknemo u tunel i koji trenutak po našem izlasku granata tresne posred same karaule. Istovremeno četnici navaljuju sa visova Prenja, u nastojanju da preotmu tunel i most. Nasuprot njima je jedna brigada 7. banijske divizije. Uspješno se odupire. Bio je to vrlo kritičan dan na užem mostobranu.

Četrnaestog marta krenem iz Jablanice ka selu Krstaču. Bacim posljednji pogled na rijeku i vidim kako naši stumbavaju u Neretvu kamione, tenkove i topove. Odslužili su svoje, i to valjano, a sad, nema se kud dalje s njima. Padine Prenja su dostupne samo kozama i partizanima. Od rijeke do Krstača ima svega 6 km ali visinska razlika iznosi 400 metara! Dobra doza i za zdravog građanina, nedjeljnog izletnika. Predio je ogoljen, tek tu i tamo po koji kržljavi grm. Pored staze četnički leševi, već crni i naduveni, a tu su i naša ranjenička nosila u zastoju. Ima i umrlih ranjenika. Ispod Krstača, u jednoj jaruzi zateknem štab 8. banijske brigade, zadužene za prijenos ranjenika. Tek što smo sjeli da se posavjetujemo, kad naleti eskadrila štuka, istrese ubitačni tovar po Krstaču i selo bude zastrto oblakom dima i prašine. Požurim gore. Krstac je smješten duž jednog grebena, kuće zbijene u jednom redu, sagrađene od kamena i cio taj lokalitet me intenzivno podsjetio na španska naselja, Gratallops u Kataloniji, na primjer. Bombe su nanijele teške gubitke: desetak mrtvih i koja desetina ponovo ranjenih ranjenika. Doktorka Zora Goldschmidt i bolničarke ostale su za vrijeme bombardovanja na svom mjestu, izvukle ranjenike iz ruševina i, dok sam ja stigao, ukazale im svaku moguću pomoć. Pošto je Krstac vrlo zahvalan cilj za avijaciju, uputim ih da već tokom noći, po svaku cijenu, napuste selo.

Stigavši na sedlo Strbine (900 m) nađem se sa štabom 1. proleterske divizije, a tu su već bili Veljko i Dedijer. Koča je čas preko karte, čas okolo, sijevao očima, ulovio sam i poneki ironičan njegov osmijeh, ali nam do Albenizove serenade sad nije bilo. Tu smo zanoćili.

²³ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

Od Štrbina do katuna Javorika i Breze (1200 m) staza je sve vrletnija, donekle zastrta rijetkom bukovom šumom. Kolibe u katunima prepune ranjenika i duž staze svuda ranjenici, kraj vatri, neki spavaju, neki peku konjsko meso. Više se ne osjeća postojanje sanitetske službe. Nema više organizovanog pokreta. Ešloni su iskidani, ne postoje više kao cjelina. Tifusni bolesnici neuračunljivi. Grupice i pojedinci gamižu, koliko ko može, a najviše se zadržavaju oko vatri. Sva sudbina bolnice sad je u rukama operativnih jedinica koje jednovremeno brane položaje i nose ranjenike. Budim premorene ljekare i bolničarke, ali svaka riječ prijekora pada u prazno. Zora me hvata na beskrajno dugoj stazi koja se strmo spušta u kanjon potoka Idbar. Vatre dogorijevaju, takoreći jedna do druge, i cijela ta putanja zadobila je boju uglja i pepela i ljudi su postali pepeljasto sivi, na rubu totalne apatije i nemoći.

Spust od Breze do Memeja sela iznosi 500 m visinske razlike. Na samom početku idbarske klisure, ispod vertikalnih litica Prenja, kartografi su ucrtali nekoliko crnih tačkica i ispisali »Memeja Selo«. Jadno nam »selo«. Fata morgana. U surovom kamenjaru tek poneka pojata.

Tu smo se opet sustigli Veljko, Dedijer i ja. Sažimamo situaciju. Posljednji ešelon ranjenika prešao je Neretvu 14. marta, a čelo kolone je već na Boračkom jezeru. Između ove dvije tačke je užas, no, ipak, napreduje se, pužući, bauljajući četvoronoške, klone se duhom i opet diže, kreće se kako-tako prema nekakvom Naprijed. Dvije naše divizije i Sedma krajiška brigada su na začelju, prikupljaju i prenose zaostale ranjenike. U toj akciji spasavanja istakli su se nebrojeni borci i starješine, ali dobro pamtim druga Ljubišu Uroševića, kog znam još iz Prve proleterske. Nijemci kidišu od Neretve uz klisuru, bombarduju, a sa visova Prenja se zalijeću četnici, svi hoće da nam presijeku put, da nas unište u toj stravičnoj klisuri koja i sama uništava sve živo što se usudi da prkosi njenim zakonima. Pa ipak, jedno prijatno sjećanje iz tog prokletog Memeja Sela: za rijelog onog marša od Jablanice, od kad smo iscrpli posljednje rezerve italijanskog brašna i sira, ne sjećam se niti jednog jedinog obroka. Nije valjda da nisam baš ništa jeo, ali se ne sjećam. Jedino tu, ispod stijena Prenja, dok su Nijemci tukli iz aviona, usjekao mi se u pamćenje ambrozijski okus kačamaka kojim nas je neko poslužio.

Selo Idbar, oko 5 km niz potok, donekle liči na selo, ali, zbog blizine Nijemaca, ne možemo se u njemu zadržavati.

Naredna etapa nam je selo Gornja Bijela, u dubokoj dolini istoimenog Dotoka. Razdaljina između Idbara i Bijele iznosi svega 8 km vazdušne linije, ali za njeno savlađivanje je potreban fizički napor kao za 80 km ravnice, jer su se ispriječili planinski visovi: Ljubina (1.100 m), Vis (1.152 m) i Šiljevica (1200 m). Međutim, tuda vodi jedna planinska staza i za nas jedini slobodan koridor, pošto su nam s desne strane stjenoviti i zupčasti vrhovi Prenja, svi oko 2000 m, a lijevo dolina Neretve odakle navaljuju Nijemci. Relativnu pogodnost na toj putanji su predstavljali geomorfološki stvor zemljišta (livade bez kamenjara), a naročito brojne stočarske kolibe razmještene po livadama. Učinjen je propust, kako od strane komandi ešelona, a još više od strane glavne intendature, što te kolibe nisu bile upotrijebljene kao prihvatne stanice gdje bi se pripremio makar i lajoskudniji topli obrok. Mnogi ranjenici, noću, nisu ni primijetili te kolibe, jer

su stajale nešto postrance od puta. O tome sam poslao Veljku i Vladi izvještaj 16. marta, ali je on bio već bespredmetan.¹⁶

Od Visa, pa sve do iznad Bijele, zemljište je strmo nagnuto prema Konjicu, mjestimično posve otkriveno, pa je neprijatelj iz Konjica mogao ovu dionicu puta da osmatra kao na dlanu, u toliko lakše što taj predio bijaše pokriven snijegom na kome se svaka crna tačka jasno ocrtavala. Doista, tu su i bolnica i prateće jedinice imale najteže gubitke od artiljerije i avijacije, koje su tukle i danju i noću. Dionice, izložene vatri, moralo se savladivati »pretrčavanjem«, između dva plotuna. Negdje na Siljevici, noću, jedan tovarni konj oklizne se iz prtljane i surva se niza strmju plasu zrnastog snijega. To bijaše konj hirurške ekipe Đure Mešterovića (1.proleterska divizija). Na veliko čudo, ni konju, ni sanitetskom materijalu ne bi ništa! Đura i ja smo tada dali najvišu ocjenu korpama, pletenim od vrbova šiblja u kojima je bio spakovani sanitetski materijal, pokazale su se vrlo praktičnim u ratnim prilikama, jer su lagane i elastične, pa su ih sve stare vojske imale kao standardnu opremu. Talijanska okupaciona vojska takođe. Poslije rata, kad smo krojili novu sanitetsku opremu, Đura i ja smo se mnogo zalagali za te vrbove korpe, ali ih je potisnula i otjerala u otpad - plastika. Što nisu mogle da unište urvine naših planina, uništila je plastika.

A sad i nešto smiješno. Od predjela koji je na karti upisan pod imenom Majdani, spušta se u dolinu Bijele staza vrlo strma i, uslijed snijega, klizava kao tobogan. Noć je. Ljudi i konji se tud spuštaju na zadnjicama. Noć je. Preda mnom je nečije konjče pod tovarom, ali tek što sam mu malo dodirnuo rep, konjče izbacila zadnje noge i bubne me u grudi. Bijaše to mala mazga Sava Orovića, poznata po svojoj netrpeljivosti prema svakome ko joj se približi s repa. Pošto sam se povratio od udarca i kad me prošao bijes, počnem da se u sebi smijem od nekakve čudne radosti: pa, eto, još nismo posve propali, kad ovo umorno kljuse, u svom našem zlu, uspijeva naći snage da obračunava sa svojim »protivnikom«.

Dolina Bijele mi se učini nešto pitomija. Tu je i poveliko selo. Valjda je tu izlaz iz prenske prokletije i kraj mukama? Istina, avioni nas uporno prate, a Nijemci zapeli da od Konjica prodru u dolinu da bi nam presjekli odstupnicu ka Boračkom jezeru. Na ulazu u dolinu, na visu Paklena (k.906) traje žestoki boj. Tu je zasjele 3.krajiška brigada. Od naših mitraljeza i njemačkih štuka ječi cijela dolina. Sunčan je dan i nad Paklenom se lijepo vide oblaci od njemačkih granata i bombi.

Na stazi uz potok ugledam kao poznato mi ljudsko biće. Živi kostur. Prepoznajem Alicu Markovac, zagrebačku poznanicu mog brata Svetozara. Sretali smo se na Sljemenu još prije španskog rata. Nisam je vidio od onog vremena. Sada je rekovala poslije pjegavca, izgubila kosu, sjedi nemoćna. Prepoznaje i ona mene. Tupo se gledamo. Osim utješnih riječi, ne mogoh joj ništa pomoći. Nestala je, neznano gdje i kada. Ona mi je i dans jedna od crnih tačaka u mom životu. Zar baš nisam mogao ništa učiniti da je spasem? Mora da sam se tog dana našao na najnižem stupnju otupjelosti i ravnodušnosti prema opštoj nesreći koja me okružavala.

Još jedna beskrajna strma staza od potoka Bijele, pokraj samih borbenih položaja 3.krajiške brigade, u susret Boračkom jezeru. Pamtim ga iz studentskih dana, kada smo, Toša i ja, veselo grabili tom istom stazom, dok je pun mjesec obasjavao avetinjske vrhove Prenja i Toša objašnjavao svoju alpinističku filozofiju: »Hodati nizinama, diviti se visinama«. Onda, desetak godina ranije, Borci su bili privlačno izletišta s hotelom i vilama, a sada se pitam da li je išta od tog ostalo.

* * *

Mada ni izlaskom na Boračko jezero, ni kasnije, nisu prestajale muke Centralne bolnice, ipak je tih dana, tj. koncem marta 1943. došlo do značajne promjene u strategijskom položaju čitave Glavne operativne grupe, pa tako i bolnice. Nijemci su prestali s gonjenjem, a četnici su bili temeljito potučeni pred Glavatičevom. Bolnica više nije bila neposredno i fizički ugrožavana.

Posmatrano s čisto vojnog stanovišta bio je to kraj četvrte neprijateljske ofanzive. Međutim, sa stanovišta sanitetske službe i Centralne bolnice posebno, ofanzivi još nije bilo kraja niti se on mogao sagledati. Bolnica je i dalje morala da se pokreće od gornjeg toka Neretve pa do čelebičke visoravni, preko Drine, mada su ti pokreti izvođeni mirnije, organizovanije, bez neposrednog pritiska od strane neprijatelja. I još dvije teške nevolje nisu nas ni tada napuštale: epidemija pjegavca i glad. Od njih će pomrijeti, u toku marta i aprila, preko hiljadu bolesnika i teških ranjenika. Tek po izlasku na čelebičku visoravan i u područje gornjeg toka Drine, došlo je do izvjesne teritorijalne stabilizacije Centralne bolnice, do sređivanja prilika u njoj, do prestanka epidemije pjegavca, pa zato tek od tada možemo i mi govoriti o kraju četvrte ofanzive.

Do 23. marta bolnica se smjestila u oblasti Glavatičeva i to teški ranjenici u selima Kuli i Grabovici, konjanici u Poći, tifusni bolesnici u Ribarima, a pješaci su već bili isprednjačili do Bjelimića¹⁷. U Glavatičevu smo zatekli most preko Neretve (po drugi put na Neretvi!) i dosta očuvanih kuća.

Sanitetski odsjek se smjestio u Ribarima. Tu smo se najzad našli svi na okupu, valjda prvi put poslije Livna: Kraus, Schlesinger, Jela Zunjić, Veljko, Dedijer i ja. Pretresli smo situaciju. Nema više lijekova, nema hrane, nema konja, a među zaraznim bolesnicima nema više ni zdravog komandnog kadra - sve je podleglo pjegavcu. Brojno stanje akutnih pjegavičara i rekonvalescenata iznosi 1200 i taj broj se svakodnevno povećava za desetak novih, a isto toliko i umire. Kad bismo barem imali hrane mogao bi se očekivati brz oporavak rekonvalescenata koje bismo mogli uputiti u njihove jedinice. Tu je još i težak sanitarno-tehnički problem: kako postići depedikulaciju onih koji su se već donekle oporavili i postali sposobni da se uključe u svoje jedinice? »Srpsko« ili »partizansko« bure (depedikulacija vrućom parom) ne može izići na kraj s tolikom količinom odijela i pokrivača. A uš bukvalno gamiže po zemlji. Doktor Radoje Mijušković, star 40 godina i srčani bolesnik, razbolio se od pjegavca; gangrena mu zahvatila obadvije noge; na samrti je. Među pjegavičarima vlada

²³ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

potpuni kaos. U kućama nema ni približno dovoljno mjesta za sve, pa preko noći borave pod vedrim nebom kraj vatri. Svi su avetinjskog lica, garavi, i ono što su imali odjeće na sebi, sva bijaše već nagorjela. U duševnoj poremećenosti lutaju po poljima i kućama, vođeni nagonom gladi, jedinim ljudskim nagonom koji se još sačuvao. Jedu sve što nadu, jedu neočišćena crijeva od govečeta. Mnogi su se otrovali, a kad su kuvari crijeva zakopali, tifusari su i te jame pronašli i već istrunula crijeva pojeli. Tako je izgledala stvarnost.

Dvadeset i trećeg marta smo Veljko i ja potpisali izvještaj Vrhovnom štabu o stanju u bolnici s težištem na problemu gladi. Apelujemo da se iz tek oslobođenog Nevesinja pošalje što prije hrana, kao i grupa od 200 italijanskih vojnika, zarobljenih u Nevesinju, radi prenošenja ranjenika. Apelujemo da nam se pošalju najnovije vijesti sa frontova pa da ih *objavimo u našim novinama* »Ranjeni drug«, jer bi time »mnogo podigli moral« bolesnika.¹⁸ Dan kasnije Veljko upućuje još jedan izvještaj u kome, između ostalog, stoji da smo »naredili da se Italijani hrane kao i naši borci«. Vrhovni štab je na sve ove izvještaje odmah reagovao dopisom V. Terzića u kome nas obavještava o preduzetim mjerama kod naših operativnih jedinica u smislu da se bolnici pošalju konji, hrana, italijanski zarobljenici. Dat je i pravac daljnjeg pokreta prema Kalinoviku.¹⁹

Dvadeset i devetog marta sam sastavio još jedan izvještaj Vrhovnom štabu koji vrijedi da bude doslovce citiran:²⁰

SANITETSKI OTSEK
VRHOVNOG ŠTABA

29 III 1943 god.
u 7,00 čas.

VRHOVNOM ŠTABU NOV I POJ

1. Stanje evakuacije

a). Grupu tes'kih ranjenika *otpočeli* smo dne 27. marta prebacivati iz s.Kula - s.Grabovica u pravcu Bjelimića. Etapnu stanicu postavili smo u s.Ladenica. U toku jučerašnjeg dana oni su prebačeni iz s.Kule. Prenos vrši svega 140 Talijana. Od 8. brigade primili smo 214 Italijana, međutim, od toga broja tri su umrla, a ostali su u vrlo rđavom stanju, tako da je sposobno za nošenje svega 140 ljudi. Italijane hranimo što bolje možemo. Komande mesta u Glavatičevu i Bjelimiću uputile su nam 59 seljaka za prenos ranjenika. Funkcionisanje ovih komandi mesta sasvim je podbacilo. Komandu mesta u Glavatičevu hrani bolnička intendantura, a s tim zahtevom nam se obraća i Komanda mesta u Bjelimiću. S obzirom na strminu etape Ladenica - Bjelimić predviđeno je da će se radna sposobnost Italijana još više smanjiti i transport ranjenika veoma odužiti. Ako je ikako moguće ukažite nam po ovom pitanju pomoć.

b). Grupa konjanika u brojnom stanju 700 počela je prebacivanje iz s.Poča u Zabrdane. juče je prebačeno u svemu 240 ranjenika, najvećim delom »pešaka«. Od komande mesta Kalinovic stiglo nam je 46 konja s goničima i sprovednicima, tako da s onim koji su prikupljeni na ovoj strani i s kojima je grupa od ranije raspolagala stoji nam na raspoloženju svega 51 konj. Konje 7. divizije morali smo vratiti.

Zbornik, knj. 1, dok. br. 72

¹⁹Zbornik, knj. 1, dok. br. 74

²⁰Zbornik, knj. 1, dok. br. 75.

c). Grupa zaraznih nalazi se još uvek u stadiumu sređivanja. Poteškoće koje održavaju taj posao jesu: stalni priliv novih bolesnika, rđavi uslovi smetanja i nedisciplinovanost rekonvalescenata, nervno poremećenih, koja je karakteristična za ovo oboljenje. Od celokupnog broja 1200 bolesnika i rekonvalescenata koliko se zateklo pri dolasku u s.Ribare, upućeno je do danas u divizije 350 drugova rekonvalescenata. Ima ih još 300 koji čekaju na depedikulaciju pa da budu upućeni u divizije, odnosno divizijske bolnice. *Juče smo uspeali staviti u pogon jednu vruću komoru*, tako da će depedikulacija ići nešto brže. Iako smo poslednjih pet dana imali znatno pojačanje ishrane, ipak ono nije bilo u stanju da popravi u većoj meri kondiciju rekonvalescenata. Oni su zaista tako iznureni da se mora računati da će veliki broj morati da se oporavlja još mesec dana da se osposobe za borbu. Molimo da nam se odmah ukaže na pravac eventualne evakuacije zaraznih bolesnika. Odakle ćemo dobiti ljudstvo i konje za prenošenje.

2. Pegavac, njegovo kretanje i borba protiv njega

Pegavac je fasada u neprekidnom porastu. Veći priliv potiče iz 7 divizije, kao i iz ostalih divizija. Još uvek se radi o slučajevima koji su se inficirali negde na prostoriji Prozor — Jablanica. S obzirom na to da ulazimo u kraj zaražen pegavcem (jugoistočna Bosna), s obzirom na znatnu iznurenost naših trupa, kao i s obzirom na sezonu, mesec april-maj, moramo očekivati i daljnji porast pegavca. Imamo u planu da pošaljemo dve jače ekipe u pravcu dveju divizijskih kolona koje bi vršile depedikulaciju ljudstva. Međutim, za ovaj plan potrebno bi nam bilo vaše mišljenje. Depedikulacija bi se vršila u vrućim komorama. Istu je nemoguće sprovoditi, ako su trupe u stalnom pokretu. Potrebno nam je znati gde i na kom mestu bi se ovakve stanice mogle postaviti, gde će se trupe bar izvesno vreme moći zadržati. U celini problem pegavca smatramo veoma ozbiljnim i predviđamo da bi nam mogao naneti teške udarce i poremetiti udarnu moć naših jedinica.

3. Zdravstveno stanje u 7. diviziji

Prema izveštajima lekara stanje u 7. diviziji se iz dana u dan pogoršava. Sem daljnjeg razvitka oboljenja pegavca, što ne predstavlja samo po sebi nerešiv problem, među borcima te divizije zavladała je opšta iznurenost usled nedovoljne i jednolične ishrane.

Lekari izveštavaju da ima svakodnevnih slučajeva umiranja od iznurenosti, odnosno gladi. Na taj način problem zdravlja u osnovi je problem ishrane. Depedikulacija, šišanje i pranje ljudstva vrši se.

4. Pitanje nabavljanja lekova

Sve rezerve najpotrebnijih lekova utrošene su. Potrebe zarazne bolnice zadovoljavaju se jedva 10%. Hitno je potrebno da se preko veze u Sarajevu dobave medikamenti po priloženom spisku.

5. Pitanje veze

Ako je ikako moguće stavite nam na raspoloženje jednu radio-stanicu radi održavanja veze. Kurirska veza sa ovolikim rastojanjima, koju imamo s vama kao i sa divizijama, toliko je duga, da usled toga dolazi do većih komplikacija u transportovanju ranjenika.

6. Pitanje sekcija

Neophodno nam je potrebna jedna sekcija Kalinovik - Foča.

S drugarskim pozdravom

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Sef Sanitetskog oteka VS

Dr. Gojko

Posebnu pažnju zaslužuje podatak da smo tih dana stavili u pogon prvu vruću(suvu) komoru. Taj uspjeh dugujemo doktoru Stjepanu Steineru. Ideju o toj komori ponio je iz saniteta bivše vojske, kad je služio đачki rok. Na lijevoj obali Neretve, odmah pored mosta, u jednoj napuštenoj drvenoj kući, Steiner je »hermetički« zatvorio sve prozore, objesio na tavanicu veliku količinu odjeće, na podu postavio malu peć sa drvenim ugljenom i tako u toj odaji postigao temperaturu dovoljno visoku da sve vaške i gnjide budu uništene. Prednost ovoga jednostavnog, ali duhovitog uređaja, u poređenju sa parnom buradi, bijaše upravo ogromna: depedikulacija pouzdana i potpuna, odjeća ostaje suva, a njena količina je za nas značila pravi strategijski skok. Pjegavac je i dalje buktao, ali smo sad postali sigurni donekle u to da smo slomili barem jednu kariku u lancu epidemije: povratnici u borbene jedinice nisu više prenosili zaražene vaške. Na brzu ruku smo formirali specijalne ekipe za izgradnju suvih komora, kojima je rukovodio Šerif Buljubašić, bivši intendat, pa smo mogli da postavimo dezinsekcione stanice na svim etapama pokreta prema Drini (u Bjelimiću, Jelašcima, Razićima i Miljevini). Uništavanje vašiju postala nam je prava opsesija i ta opsesija će, srećom, obuzeti cijelu našu vojsku.

Sedma banijska divizija, divizija paćenika, pošto je završila svoju herojsku ulogu posljednje zaštitnice Glavne operativne grupe i Centralne bolnice, brojčano više nego desetakovana, iznurena, gladna, gola i bosa, dobila je po dolasku u gornji tok Neretve razmještaj odmah iznad Glavatičeva, a podno planine Visočice. Već sam pogled na geografsku sekciju nije ulivao nade da će jedinice na tome terenu dočekati ikakvo dobro. Planinska seoca Dudle, Njive i Grušća, na visini od 1000 m, nisu bila kadra da došljacima pruže ni krov nad glavom, a kamo li hrane, pogotovo u ono doba godine. Divizija je, pored studenata u funkciji referenata saniteta u brigadama (medicinar Ivo Brodarec i student veterine Janko Bobetko) imala i troje ljekara: Filipa Weissa (40 godina)²¹, Samuela Baruha (45) i Stanojku Đurić (32).

Dakle, od doktora Baruha stigne nam dvadesetak bolesnika s dijagnozom — »grip«! Odmah posumnjam u tačnost dijagnoze. Epidemija pjegavca je u punom zamahu, od kud sada još i grip? Pođem gore, nađem doktorku Stanojku u selu Dudle (doktor Weiss, kao referent saniteta divizije, bio je negdje odsutan), porazgovaram o Baruhovoj dijagnozi, ona slegnu nemoćno ramenima²², obiđem »jedinice«, ambulantu i »bolnicu« te sam na kraju dana stekao pravu sliku stanja. Najjeziviji utisak sam ponio iz jedne pojate u kojoj su bolesnici sjedili zgureni, jer prostora za ležanje nije bilo, sjedili su na goljoj zemlji, u mraku. Izvodim ih iz pojate na svjetlost dana. Teturaju, teško govore uslijed zadebljalog i suvog jezika. Iako je studeno, skidam im košulje. Pjegavac i samo pjegavac. Bilo je to 1. aprila 1943. a tačno deseti dan poslije ovog pregleda 7. divizije planuće i u meni pjegavac.

Sutradan ću iz Ribara poslati Vrhovnom štabu izvještaj koji u cijelosti glasi.²³

²¹ Nekoliko dana kasnije će poginuti.

²² Dr Stanojka Đurić, nosilac Partizanske spomenice 1941., bila je raspoređena u 7. diviziju tek tri dana prije moje posjete.

²³ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

SANITETSKI OTSEK
VRHOVNOG ŠTABA
2 IV 1943 god.

PREDMET: Izveštaj o zdravstvenom stanju 7. divizije

VRHOVNOM ŠTABU NOV I POJ

Znajući već za teško zdravstveno stanje u kome se nalaze jedinice 7. divizije krenuo sam dne 1. IV na redovni obilazak ove divizije. Došavši u selo Dudle našao sam se sa komandantom divizije drugom Jakšićem koji mi je preneo usmeno naređenje Vrhovnog štaba da se ima obrazovati jedna lekarska komisija sa zadatkom da se ispita zdravstveno stanje 7. divizije. Pošto sam već našao na terenu 7. divizije i pošto sam već krenuo po zadatku koji se delimično poklapa sa zadatkom pomenute komisije, odlučio sam da tu komisiju ne formiram u tom trenutku i to iz sledećih razloga: 1) što u jedinice ove divizije rastrkane na veoma širokoj prostoru usled čega bi komisijski pregled trajao najmanje 7 dana; 2) što nisam imao u blizini ni jednog lekara za sastav te komisije. Lekare ove divizije nisam uzimao u obzir, jedno, zato što bi njihova divizijska pripadnost možda uplivlivala na rezultate ispitivanja, a drugo zato što sam, pre svega, imao nameru da provedem kontrolu njihovog rada. Smatrao sam da bi autoritet komisije bio doveden u pitanje ako bi članovima te komisije, kao divizijskim lekarima, morao istovremeno da ukazujem na njihove propuste, kao što je stvarno i bilo. Pošto sam prema izjavi drugog komandanta, radno o hitnoj oceni sposobnosti divizije, odlučio sam da lično preduzmem ispitivanje trudeći se da budem što objektivniji i da odobrovoljim za zaključke mog ispitivanja.

I. Terenski uslovi

Teren na kome su razmešteni divizijska bolnica (s. Ražići), štab divizije (s. Dudle) i 7. brigada (s. Grušća) predstavlja gotovo najneprohodniji teren kojim sam ikada išao. Sličan je prostoru oko Vrbniče ili Mratinja. Izbrazdan je dubokim klisurama i grebenima. Veoma siromašan u ekonomskom pogledu. Iz toga sledi da je taj teren veoma težak za savlađivanje, odnosno, jedinice koje su na njemu smeštene u cilju odmora, stvarno nisu na odmoru, jer služba patroliranja, sprovođenje bolesnika, stalno angažovanje većih jedinica (čete) oko pronalazjenja ishrane i na prebacivanju hrane, teško iscrpljuje i ljudstvo i stoku. Kao jedan veoma drastičan dokaz ovoga tvrđenja navodim sledeći primer: penjući se uz planinu između sela Ražića i Blace naišao sam na sred puta u rastojanju od pola kilometra na dva leša. Prevrtao sam ih i nisam ustanovio da su ranjenici. Nisam mogao ustanoviti ni da su od nečega bili bolesni. U svakom slučaju umrli su od iznemoglosti, odnosno od preteranog fizičkog napora koji je prerastao snagu njihovog srca.

II. Uslovi smeštaja

Veoma su nepovoljni. U divizijskoj bolnici i ambulanti 7. brigade naišao sam na takvu zbijenost febrilnih bolesnika da su ljudi bukvalno ležali jedan na drugom ili su u zgrčenom stavu čučali. Iskorištene su sve pojate, ali zbog hladnoće i nedostatka pokrivača one predstavljaju samo još jednu opasnost po zdravlje. Bataljoni 7. brigade u s. Grušća rastrkani su na tolikoj prostoru da za obilazak samo njihovih štabova treba utrošiti 6 časova. Usled svega toga vrlo je otežana organizacija rukovođenja i sprovođenja sanitetskih mera.

III. *Opiti utisak koji se dobija pri obilasku 7. brigade*

Posetiocu se čini kao da se kreće kroz bolnicu. Gotovo sve zgrade zauzete su ranjenicima, rekonvalescentima i bolesnicima. Stvarno, ja uopšte nisam video borca. Prvi bataljon iste brigade, osim štaba i straže, nije imao u selu uopšte nikakvog drugog ljudstva. Želeći da pregledam bataljon u stroju, upitao sam gde su borci, odgovoreno mi je da je brojno stanje bataljona 146, da se jedna četa nalazi u Bjelimiću na straži, da se jedan vod 2. čete uputio u Bjelimić radi sprovođenja bolesnika, a drugi vod je na straži. Kao primer kako utisak bolnice dominira sa raspoloženjem i delatnošću u 7. brigadi navodim sledeće: u najneposrednijoj blizini štaba 1. bataljona nalazi se jedna pojata. U toj pojati čulo se još iz daleka ječanje. Ušavši unutra našao sam je punu lakih ranjenika, a među njima jedan je stenjao u agoniji od pegavca. Možda ovi ranjenici ipak nisu morali biti smešteni u tako neposrednoj blizini štaba, našto sam im i skrenuo pažnju. Ipak je jasno, da ta činjenica vrlo nepovoljno deluje na psihi samoga štaba i zdravih boraca. Pri susretu sa jednim partizanom iz 7. divizije vrlo teško je odlučiti da li se ima pred sobom jednog tifusnog rekonvalescenta ili zdravog borca. Obadva su jednako iscrpljena i apatična. Jedini znak raspoznavanja je oružje.

IV. *Ranjenici i bolesnici*

a) divizijska bolnica. Brojno stanje:

ranjenika	417
internih	111
tif. rekonvales.	74
Ukupno:	592

Između svih ovih ranjenika i bolesnika izdvaja se dnevno po 2 do 3 pegavca. Među internim bolesnicima preovlađuju prolivi i otoci nogu.

b) ambulanta 7. brigade. Brojno stanje 31. III iznosilo je 34 nepokretna bolesnika, od toga 15 sa temperaturom i 19 iznemoglih sa otocima i prolivima. Svih 34 bilo je evakuisano u Bjelimić i putem su četvorica umrli mada su jašili na konju. Mada je ambulanta, kao što rekosmo, bila 31. III evakuisana, ipak se za svega 24 sata kasnije ponovo napunila tako da je jučer 1. IV u momentu moga obilaska brojno stanje bilo sledeće:

febrilnih	20
iznurenih sa prolivima i otocima	48
Svega:	68

Sve ove cifre nemaju nikakvu apsolutnu vrednost. Na osnovu njih samih ne mogu se još izvući odlučujući zaključci. Čitavo pitanje treba posmatrati u njegovom razvitku kao što ćemo činiti kasnije.

V. *Analima bolesti*

a. Pegavac je u neprekidnom porastu. Uzroci: prvo, depedikulacija koja je sprovedena u 7. brigadi nije imala uspeha zato što su stajale na raspoloženju samo sušionice za šljive s kojima se nije moglo precizno rukovati; buradi benzinskih,

odnosno kazana nije se moglo nabaviti; zato što se ljudstvo za vreme parenja nije moglo ni u šta drugo presvući, a u pojatama vlada hladnoća; drugo, što je ljudstvo veoma gusto smešteno usled čega je mogućnost širenja velika; treće, gladovanje i iznurenost organizma; četvrto, propusti saniteta, brigada i divizije u smislu zakašnjanja u pravilnoj dijagnozi i brzoj izolaciji bolesti.

b. Prolivi nisu posledica neke infekcije (zaraze) nego su posledica poremećaja u ishrani koji se sastoji u tome što je posle gotovo apsolutnog gladovanja od nekoliko dana, za vreme prelaza preko Prenja, usledila ishrana kvantitativno jača, ali ne i kvalitativno. Izgladneli organizmi nisu mogli da podnesu jednoličnu čorbastu hranu. Problem proliva je veoma ozbiljan jer su poslednjih dana učestali slučajevi umiranja, naročito među tifusnim rekonvalescentima. Za njihovu likvidaciju neophodan je prelaz na raznoliku ishranu. •

c. Iznurenost javlja se kao zasebna slika jedne bolesti. Drugovi se žale na toliku malaksalost da se ne mogu pomaći s mesta. Ne žale se ni na kakve bolove. Međutim, iznenada, bez ikakvih vidljivih razloga, nastupa kod njih smrt. Jedan takav slučaj posmatrao sam juče u ambulanti sedme brigade. Drug je došao ujutro bez ikakvih drugih žalbi osim na iznurenost. Posle podne sam ga video u agoniji.

d. Otoci nogu. Prvih dana izazvali su sumnju na zapaljenje bubrega. Međutim, kako su se javljali u sve većem broju, odmah se došlo do zaključka da se radi o takozvanom »otoku usled gladovanja« ili »ratnom otoku« (Hungerodem ili Kriegssodem). Ova bolest uočena je za vreme svih ratova, a uzrok joj je oštećenje svih unutarnjih organa, naročito bubrega, prouzrokovano dugotrajnim gladovanjem. U toku našeg partizanskog rata imali smo oko 60 slučajeva ratnog edema kod 5. crnogorske brigade u Vrbnici prošle godine.

Posmatrana u njihovom razvitku, posmatrana u sklopu svih objektivnih uslova (terena, smeštaja, ishrane) sva ova oboljenja imaju daleko ozbiljniji karakter nego što se to pretpostavljalo, prosuđujući ih jedino prema trenutnom brojnom stanju. Brojno stanje jedinica odnosno bolesnika uopšte se ne može fiksirati.

Na primer: 1 bataljon 7. brigade imao je brojno stanje

29. III 180 »boraca«

1. IV 146 »boraca«

Mada sam izdao precizna uputstva i naređenja sanitetu, ipak treba računati da će, pri nepromenjenim objektivnim uslovima, broj oboljenja stalno rasti.

Zaključak:

1. Mišljenja sam da je 7. divizija neupotrebljiva za ma kakve vojne zadatke barem za vreme od 3 nedelje..

2. Premeštanje divizije sa ovog terena nameće se kao rešenje životnog pitanja za ovu diviziju. To premeštanje mora biti unapred, u smislu operativnog pravca, jer bi ono podiglo borbeni duh, otvorilo ofanzivne perspektive pred borcima. Premeštanje unazad značilo bi još jače izgladnjavanje, demoralizaciju i tendencije povratka u rodni kraj.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Šef Sanitetskog oteka
Vrhovnog štaba
Dr. Gojko Nikoliš s.r.

Povratak iz Dudla u Ribare upamtiću za sva vremena. Okrenuo sam niz potok Savonik. Potpuno sam sam. Već na početku te strmene staze uhvati me noć. Ali kakva noć! Nikad do tad nisam doživio tako totalnu nevidjelicu. Više nisam mogao da koračam, u strahu od kakve provalije, već sam morao da pužem od kamena do kamena. Sta je to sa mnom? Odjednom napipam nekakve tarabe, odvalim par letava i uspijem da naložim vatru. Vatra - spas! Ne mogu ni danas vjerovati da sam u onim prilikama imao u džepu šibice, jer kuća koju sam ugledao iza taraba bijaše potpuno pusta. Potom sam upalio cijeli jedan snop letava, napravio buktinju i tako osvjetljavao put. Prava Shakespeareova noć. U Ribarima nabasam na koš za kukuruze (naravno prazan!) i tu odspavam ostatak noći. Ispričavši kolegama svoj doživljaj zaključismo da bolujem od niktalopije (»noćno sljepilo«) uslijed nedostatka vitamina A.

Još jedan incident s mojim zdravljem zadesio me tih dana. Otvori mi se krv iz nosa (epistaksis) i nikako nije stala sve dok mi doktor Bušatlić - kog smo zarobili u jednoj ustaškoj jedinici, još u Krajini - nije napravio duboku tamponadu nosa.

Doktor Radoje Mijušković umro je oko 28. marta, podijelivši sudbinu mnogih pjegavičara koje je liječio. Radoje Mijušković je bio vrstan i iskusan ljekar — praktičar, razborit i takve naravi da je oko sebe svuda unosio smirenost. Kao patriota, krenuo je u proljeće 1942. sa crnogorskim partizanima put Sutjeske i Bosanske Krajine. Dobro ga se sjećam iz bolnice koju je uredio u selu Radaslijama, pored Glamoča.

Vojna situacija oko Centralne bolnice bila je i dalje povoljna. Naše jedinice su prodrle daleko na istok, do Drine i sjeverne Hercegovine. Doduše, neprestane borbe su trajale u Nevesinjskom polju, iz Ribara su se mogle dobro čuti, pa i »vidjeti« noću, kada su iza visokih planina sijevale munje od ručnih bombi i minobacača. Pa ipak, bolnica je morala da se iz Glavatičeva pokrene, da bi se izvukla iz gladi, da bi uspostavila bliži dodir s operativnim jedinicama koje su raspolagale s koliko — toliko hrane iz ratnog plijena.

Već 27. marta je grupa teških ranjenika otpočela svoj mukotrpan hod do sela Bjelimića. Bjelimići su smješteni u jednom visinskom polju ispod planine Visočice i visinska razlika od Glavatičeva je iznosila oko 600 m. Grupa konjanika se smjestila u selo Zabrdane. Konja i ljudi za prijenos ranjenika nedostajalo je, kao i uvijek. Prvih dana aprila pošao sam gore. Onu stazu od Glavatičeva do Bjelimića bih mogao nazvati via mortis, ili stazom usnulih boraca. Prolazio sam kroz špalir mrtvaca. Najčešće sam ih zaticao u sjedećem položaju, naslonjene uza stijenu ili drvo, kao da se odmaraju, kao da su samo usnuli. U pitanju je bila krajnja iscrpljenost srčanog mišića od pjegavca i gladi. Nemoć moja da bilo šta učinim dala mi je snage da se brzo udaljim od ovih prizora.

Tih prvih aprilskih dana, koliko sam se bavio u Bjelimiću, sve, apsolutno sve mi je bilo tužno i neprijatno: s planine Visočice su se u valovima obrušavale babine huke sa susnježicom, a narod (i oni su naš narod!) se razbježao u svojstvu proustaške muslimanske milicije, i ono žena što je ostalo reži na partizane, pa osluškujemo njihova govorkanja: »Kad će već doći naši da pokolju ove divljake?« Hrane opet nema ni za lijek, mada je selo poznato po ogromnom

bogatstvu stoke. Partizanska komanda mjesta je totalno nemoćna da bilo šta učini. Jedino one prostrane bjelimičke kuće pružale su relativno udoban smještaj teškim ranjenicima. Od lakše forme pjegavca boluje i doktor Štefi Steiner, a vjetar je donosio od Kalinovika potmulo kлокotanje teških mitraljeza. Situacija me nagnala da još jednom obavijestim Vrhovni štab.

SANITETSKI OTSEK

VRHOVNOG ŠTABA

5 IV 1943 god.

u 16,00 čas.

VRHOVNOM ŠTABU NOV I POJ

Izveštaj o položaju bolnice Bjelimić

1. Pošto ishrana bolnice nije mogla biti rešena sistemom dobrovoljnih priloga, prešla je komanda područja na sistem razreza. Na taj način uspjelo se prikupiti izvesnu, iako nedovoljnu, količinu mesa. Međutim, ove mere pojačale su neraspoloženje ovog stanovništva prema nama. Još od prvog dana ovo neraspoloženje ispoljavalo se u sakrivanju hrane, u sakrivanju ljudi i konja pozvanih za nošenje ranjenika, u vanredno visokim cenama za mleko itd. Posle ove rekvizicije mogli su se zapaziti direktni protesti protiv nas. Tako napr. jedna grupa žena meštanki razgovarala je prošle noći i pitala se: »Šta rade oni, gde su već oni? — (mislili su pri tome na odbegle, naoružane milicionare), Ove bi trebalo sve poklati! Takvi razgovori svakako nisu samo mišljenje tih žena, oni su odraz neraspoloženja sela, odnosno onih elemenata koji su van sela i koji očigledno daju instrukcije selu, kako mora da se drži. Poslednjih dana učestala su putovanja seljaka u Sarajevo i Trnovo »po žito«. Neprijatelj je dakle nesumnjivo obavešten o velikom balastu naših bolnica kao i o našim snagama koje zaštićuju bolnicu. Snaga partizanske straže u komandi Bjelimić ravna je ovog časa nuli, pošto je vod 7. brigade sav oboleo, što od pegavca, što od gripe i proliva. Ostale snage 7. divizije su dosta udaljene.

Iz svega toga sledi da je u sadanjim prilikama zaista moguć jedan napad neprijatelja na ranjenike sa pravca Umoljani — Rakitnica.

Da li je moguće da se neprijateljske snage u ovim selima likvidiraju? Sedma divizija mogla bi dati u svemu oko 300-400 zdravih boraca iz obadve brigade. Ovo napominjem ukoliko bi se gornji zadatak poverio 7. diviziji. Moglo bi se dakle iz 7. i 8. brigade kombinovati 2 dobra bataljona. Likvidacija neprijatelja u ovim selima značila bi istovremeno i ekonomski izlaz iz teške situacije u kojoj se nalazi i bolnica 7. divizije.

Dopuna izveštaja o stanju u 7. diviziji

U toku poslednjih 5 dana umrlo je u bolnici u Bjelimiću 15 drugova iz te divizije. Svi su umrli iznenada usled popuštanja srca, usled iznemoglosti. U prošlom izveštaju nisam naveo sledeće: ako bi se naredio pokret, onda bi Sanitetski otek preuzeo na sebe odgovornost da očisti diviziju od ušiju. U tom slučaju potrebno je samo narediti diviziji da se u svemu podvrgava našim odredbama. Suština pitanja je u tome da se borcima posle parenja omogući čist stan. Dosada to nije moglo da se ostvari jer su se parili u istom selu i posle parenja legali u iste

prostorije. Po našem planu čišćenje bi išlo ovim redom: a) jedna ekipa prethodnica, prethodno oparena, krenula bi napr. iz Zabrdana u selo Ljuta da očisti kuće, b) 1 bataljon dolazi u Bjelimić, opari se pod našom kontrolom, i odmah nastavlja u Ljutu, c) ostali bataljoni istim redom.

Izveštavamo da smo 7. diviziji još prije 2 nedelje uputili kao pomoć trojicu lekara. Međutim, kako sadanji referent saniteta divizije ne odgovara svojim zadacima odlučili smo da za referenta postavimo našeg novog lekara Dr Nikolu Nikolića, koji je poznat kao stručnjak za higijenu. Na taj način lekarski kadar 7. divizije biće na potrebnj visini.

SMRT FAŽIZMU - SLOBODA NARODU!

Za Otek šef
Dr Gojko s.r.

Do sada smo postavili 4 ekipe za depedikulaciju:

- I. Glavatičevo
- II. Bjelimić
- III. jelašca
- IV. Razići

Svaka može opariti po 150 ljudi dnevno.

6. IV. Jutros sam dobio izveštaj iz zarazne bolnice Glavatičevo u kojem stoji da je juče umrlo 12 drugova rekonvalescenata. Smrtnost dakle iz dana u dan raste. Do jučer bolesnici su jeli 2 obroka dnevno-kašu. Od danas moći će pripremiti svega 1 obrok dnevno. O ovome je obavešten drug Miloš Radović.

Dr Gojko s.r.

V

Okolo 7. aprila uputim se prema Kalinoviku da potražim Vrhovni štab. Put je vodio preko surove i puste visoravni, prođem selo Argut, pa savladam jezivu klisuru rječice Ljute, kod sela Dindo; posvuda zaostali bolesnici, mrtvaci kraj puta, i kod sela Romani izbijem na cestu za Kalinovik. Prvi put cesta, poslije toliko dana pentranja po urvinama. Kalinovik je pod snježnom vijavicom, pust, dosta porušen i tu zatekoh naše apotekarsko skladište sa Jelom Zunjić. I ona je pala u teški pjejavac. Jela obavlja svoj posao s ljubavlju, strastveno prikuplja sanitetski materijal, pakuje, raspodjeljuje. Sad je zamjenjuje apotekar Kolja (Kornelije Bauer). Tu sam negdje i prenoćio. Sutradan pred noć stignem u selo Govzu gdje pronađem Vrhovni štab. Tito me primio u odličnom raspoloženju, jer se naše operacije uspješno razvijaju. Forsirana je i Drina i sad se vodi borba za oslobođenje Foče. Time se otvaraju vrata za izlazak bolnice na Celebičku visoravan, gdje se očekuju izdašnije rezerve hrane. Ja sam se suzdržao da Tita podrobnije upoznajem sa patnjama ranjenika, jer mu je i onako sve dovoljno poznato, a i učinjeno je, valjda, sve što je moguće da se te patnje ublaže.

Dodijeliše mi u zasebnoj seljačkoj kućici čistu sobu, prostrem se po podu i zaspim. Ali ne za dugo. Probudi me drhtavica od koje sam skoro odskakao od poda. Sjećam se dobro da te noći, ni nekoliko dana kasnije, nisam ni pomišljao da bi to mogao biti početak pjejavca! Dakle, ni stari doktor Baruh u 7. diviziji nije bio toliki grešnik kako mi je onda izgledalo.

Moj cilj, postavljen prethodnog dana, bio je da se povežem sa štabom 2. proleterske divizije, negdje iznad Foče, pa da odatle krenem ka Čelebiću gdje treba da se smjesti glavnina bolnice. Uključim se u malu partizansku kolonu koju je predvodio Slobodan Penezić-Krcun i koja je, mislim, morala da ukopa poginulog politkoma Aleksu Dejovića. Imao sam konja pod sobom, ali sam se od visoke temperature i mučnine jedva držao na njemu. Predern Drinu preko mosta kod Broda, pa uz visoko brdo do sela Kruščice gdje nađem štab 2. proleterske divizije. Legoh na pod, prostrt slamom, u sobici odakle je načelnik štaba divizije, Jovo Vukotić, upravljao borbom za Foču. Dođe doktorka Olga Dedijer iz divizijske hirurške ekipe: temperatura 40°, na plućima nađe znakove po kojima Olga i ja, zajednički, zaključimo da imam pneumoniju. Bio je to prvi dan bolesti, 10. aprila 1943.

Čini mi se, da sam u štabu proležao još jedan dan, a potom nastupi kriza na našem frontu. Sa istoka, od strane Čelebića, baš odande kud sam je krenuo, nasrću jake četničke snage. Još uvijek sam pri svijesti i slušam i danas pamtim Vukotića kako telefonom naređuje našim jedinicama: »Ni stope nazad«. Zatim čujem nazive nekih topografskih tačaka: »Pliješ, Bakić, Pliješ«.²⁴ Budući da su i Nijemci iz Foče pritiskivali prema selu Dragočavi, štab divizije bude primoran da, radi sigurnosti, brzo vrati na lijevu obalu Drine sve svoje pozadinske dijelove. Tako i mene postaviše na konja, te se teškom mukom održim na njemu, silazeći niz brdo opet ka Drini, dok me nisu predali doktorki Saši Božović, upravniku divizijske bolnice u selu Kutima, odmah iznad rječice Bistrice. Tu se smirim. Još sam pri svijesti. Sobica u drvenoj kući s oniskom tavanicom. Još mogu da sa Sašom analiziram svoju bolest. Ni pojma o pjegavcu! A onda, valjda sedmog dana, izbije egzantem — potkožne krvave mrlje po cijelom tijelu. Pao sam i bunilo. Zamišljam kako se u moj želudac uvukao taj neprijatelj koji je uzročnik aolesti i sada treba samo rasporediti trbuh, izaprati želudac i sve će biti u redu. Povjerim taj svoj prijedlog Saši. Potom sam potonuo u duboku nesvjesticu i tek mutno raspoznajem blaga i nasmiješena lica Saše i njene bolničarke Ruže. Ruška, Ruška! Budi mi blizu. Injekcije kamfora. Onda su došli bombarderi i osuli po EĆutima. Preko dana su me snosili u klisuru Bistrice, u željeznički tunel. Slušam lomljivu Bistrice, mori me žeđ, ne znam zašto mi ne daju vode, pa mi dođe da odbauljam do rijeke da se napijem, i Bistrica mi se sad učini kao da su tu Plitvice: slapovi, burgeti, vilinske karlice, ciklame, voda ... i moj otac kad je umirao na zagrebačkoj klinici tražio je samo vode, i on je, kako je kazivao Dušan, žudio za plitvičkim slapovima. Idem li ja to stazom svoga oca?²⁵

Već idućeg dana, tek što su razbijeni četnici na Čelebiću, odluče da me prenesu opet na desnu obalu Drine. Vratila mi se svijest. Nosi me grupa naših tenkista koju predvodi Vlado Sekulić. Drina nabujala i moćna. Polože me na splav, ili splutinu. Pri iskrcavanju na obalu desi se mala nezgoda koja je, izgleda mi, urodila medicinskim čudom. Naime, kako je obala bila dosta strma, a splutina nestabilna, zadnji nosioci popuste pod mojom težinom te se ja strovalim

²⁴Bakić (kota 1444), Pliješ (kota 1717).

²⁵Čudna je ta naša porodična općinjenost Plitvičkim jezerima. 1 Dušana je u njegovim predsmrtnim časovima, u beogradskoj specijalnoj policiji morila žeđ. Molio je šolju čaja, a siguran sam da je i on čeznuo da podmetne grudi pod plitvički vodopad.

gornjim dijelom tijela u hladnu Drinu. Drugovi se jako zabrinuše, a meni bijaše vrlo prijatno od tog kupanja, i ne samo to: već istog dana mi naglo (kritički, kako se to kaže u medicini) padne temperatura! Kupanje u Drini je izvršilo ulogu Priesnitzovog obloga.

Izniješe me do sela Bunova, gdje ću ostati oko nedjelju dana. U čistoj seoskoj sobici ležim na podu sa Boškom Đuričkovićem, političkim komesarom neke naše jedinice. Boško je takođe rekonvalescent od pjegavca. Oko nas se svojski staraju doktor Jošan Bulajić i Radmila Ivković. Radmilu uskoro prekomandovaše s motivacijom da će se o našem ozdravljenju »od sada starati Partija i da je Radmilino zalaganje nepotrebno«! Pa dobro. Doture nam nešto hrane, te se mi počnemo brzo oporavljati.

Proljeće je već uzelo maha. Sunce i topli povjetarac s juga, razvigor, izmamiše me iz kućice. Razvigor, kao riječ sama po sebi, mami me i smekšava nekakvu čemernu tvrdinu što se u meni nakupila i skrutnula. Ispod mene, duboko, dolina Drine je već sva u zelenilu i cvatu, poneko stado jaganjaca ističe se svojom bjelinom na zelenim merajama i samo još brdo Kmur (1 500 m) preko Drine, podsjeća me na proteklu zimu: Kmur je još bez lista, tmuran i surov. Koljena mi klecaju, vid mi je kao zamagljen i moje oči najrađe se zaustavljaju na dalekom nebeskom plavetnilu.²⁶

Pred kraj aprila su me konjem prebacili na Celebić, u zaselak Radonjiće. Već sam bio toliko priseban da shvatim novu situaciju. Zavlдалo je nešto poput ratnog zatišja. Stvorena je poširoka slobodna teritorija u krugu između Foče, Pljevalja, rijeke Lima, Nikšića, Nevesinja i Kalinovika. Dijelovi Centralne bolnice razmješteni su po selima čelebićke visoravni, u selu Humu i Šćepan Polju (sastav Tare i Pive), na Rudinama i u Zabljaku. Cijela ta teritorija je već sama po sebi, pogotovo s proljeća, veoma oskudna u hrani, ali su se operativne jedinice postarale da nam šalju namirnice. Najviše Prva proleterska divizija. Taktička stabilizacija bolnice i poboljšana ishrana dovele su do ubrzanog oporavljanja ranjenika i bolesnika tako da su se veće grupe ovih danomice vraćale u svoje jedinice.

Smjestili su me u brvnaru gostoljubivog i prijaznog seljaka Miloša Radonjića. Tu sam se poslije duga vremena sastao sa Herbertom Krausom, mojim zamjenikom²⁷, ali je i njega udario pjegavac i sad obojica ležimo na podu Miloševe kuće kao rekonvalescenti. Sve je sad dobro, osim što nam ne daju mira stjenice. Izviru iz brvana, kapaju sa tavana. Pokušavamo da se zaštitimo od te napasti premazujući tijelo lizolovim sapunom, onim što smo ga zaplijenili još u Prozoru, ali sve uzalud, stjenice samo gmižu i ujedaju. Nismo se žalili ljubaznom domaćinu, jer bi i to bilo zaludno, a on bi se osjetio osramoćen. Ponekad bi nas počastio pitom od sira i ječmena brašna.

Nemoćni još da bismo se latili bilo kakvog ozbiljnijeg posla, Herbert i ja neprestano drijemamo, ili maštamo o dobrom zalogaju. Uneke nam se prohtije da

²⁶ Na komadiću hartije iz onog vremena stoji zapisano: eterična beskrajna prozračnost neba iznad svih stvari. Razvigor. Plavo i zeleno u kontrastu. Prvo zelenilo bukovine o Sv. Đurđu u Sjeničaku, Sveti Ivan Zelina, Zelengora, Zelengaj, Novi Zeland. Sve na šta pomislim sve je nekako zeleno, svježije i prozračno.

²⁷ Zbornik knj. 1, dok. br. 78.

gramo šaha. Napravimo figure od ječmena hljeba. Ležimo nalakćeni pored ahovske table. Ja nisam nikakav šahista, figure tek što raspoznajem i jedva hvatam pravce njihova kretanja. Bio sam na potezu. Mislim i »kombinujem«, a likako da se odlučim. Jedva nekako pomjerim topa i ugrozim Herbertovu ;raljicu, uskliknuvši slavodobitno: »šeh«! Herbert ne reaguje. Čekam i čekam ijegov potez. Dignem glavu prema Herbertu, a on - spava. Zaspao je još u >čekivanju mog poteza.

Prvi maj 1943. proslavljen je po ondašnjem običaju: čišćenje prostoriya, >ranje, čvršće organizovanje ranjenika, referati ...

Oporavivši se od pjegavca (akutna faza bolesti je trajala oko deset i ekonvalescencija dvadesetak dana) vratio sam se na dužnost 14. maja 1943. U neđuvremenu je Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba bio popunjen drugovima /itom Cvetkovićem, u funkciji političkog komesara, doktorom Vojom Žukanovićem i Stankom Martinovićem. Istog dana smo održali sastanak toga >roširenog Sanitetskog odsjeka. Glavne tačke dnevnog reda: rezmatranje renutne situacije u Centralnoj bolnici i osvrt na nedostatke u radu saniteta za nijeme evakuacije od Neretve do Drine. Sastanak je protekao u dobrom aspoloženju i u znaku optimizma zbog vidnog angažovanja Centralnog komiteta CP u pomoći sanitetu²⁸.

U to vrijeme ja nisam imao ni pojma o povjerljivim izvještajima koje su Centralnom komitetu i Vrhovnom štabu slali, kao instruktori ovih institucija, rugovi Veljko, Vlada Dedijer i drugarica Judita, u kojima su potanko opisivali ad saniteta za vrijeme evakuacije i to pretežno crnim bojama.²⁹ Smatram danas a je Centralni komitet, zapravo Aleksandar Ranković koji je ove izvještaje lično irimao i na njih reagovao, postupio vrlo mudro što mi te dokumente nije >okazivao (doduše možda i zato što je i geografska distancija između nas bila ;otovo uvijek povelika?) jer bi u tome slučaju došlo do lančanih, a beskorisnih ksplozija gnjeva. Tako su stvari potekle dalje, onako kako je to logika »bjektivne situacije određivala, baš kao da tih izvještaja nije ni bilo. Ja ću se na ljih, sasvim ukratko, još osvrnuti, a prije toga bi bilo umjesno da dam neku vrst *pikri^e o bitci na Neretvi*, naravno s tačke gledišta sanitetske službe.

VI

U vezi sa činjenicom transportovanja onolike mase ranjenika i **bolesnika od** 3osanske Krajine pa sve do Drine, mogu se postaviti dva pitanja:

Prvo, da li je taj pokret bio neophodan i koristan?

Drugo, u kojoj mjeri je prisustvo ranjenika uticalo na operativnu **situaciju**, la odluke Vrhovne komande, naročito u posljednoj fazi bitke (**oslobađanje** 3rozora i bitka na planini Raduši)?

²⁸Zbornik, knj. 1. dok. br. 79.

²⁹Zbornik, knj. 12, dok. br. 71, 85, 96, 99.

Naša vojna historiografija je već i do sada bilježila posebno mjesto, u poređenju sa bilo kojom regularnom armijom, koje je u partizanskoj vojsci zauzimao ranjenik u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata. Odnos komande i ponašanje svakog pojedinog borca prema ranjeniku, već od samog početka rata, imao je karakter pravog kulta. Stepenn toga kulta, ili »brige za ranjenika«, kako smo to obično zvali, bio je skoro apsolutan pokazatelj visine borbenog morala svake jedinice. Kroz kult ranjenika izbijao je na vidjelo i svakodnevno se potvrđivao osnovni i najdublji etički i humani princip naše borbe kao i pravi karakter narodnooslobodilačke vojske.

Smatram da nije beznačajno da se pokuša odgovoriti na pitanje zašto je taj kult došao do izražaja odmah, već od početka ustanka i to spontano, bez ikakvih formalnih odredaba, mada, valja reći, ni ove nisu izostajale, pogotovu u daljnjem razvoju rata.

Kult ranjenika u našoj zemlji ima dva korijena: prvi, istorijsko-tradicionalni, i drugi, specifičan za narodnooslobodilačku borbu.

U vjekovnoj borbi protiv osvajača ranjenik je postao objekt posebne brige, poštovanja i divljenja. Taj fenomen nije nastao slučajno, niti je mogao nastati u ime nekih apstraktnih moralnih načela. Kako je moral, uopšte, jedan od oblika ljudske svijesti i prakse, pa se nužno formira radi ostvarenja konkretnih ciljeva svakog društva i svake epohe, tako je i kult ranjenika nastao kao integralni dio borbene, oslobodilačke etike. Taj kult je u stvari, pored ostalog, i moralno obeštećenje za pretrpljeno stradanje i žrtvovanje. Patnje i žrtve »vraćaju se« u moralnu riznicu da bi se iz nje novi borci napajali još jačom snagom. Pod tim uslovima postaje kult ranjenika apsolutnim i univerzalnim etičkim principom svakog društva i svake nacije, ili klase, koja se oružjem bori za opstanak, za pravedne, progresivne i humane ciljeve, što znači da se njegova primjena mora protegnuti i na neprijateljskog ranjenika. U protivnom, neizbježno strada i sopstveni moral. Tim samim je kazano da jedan agresor ili izdajnik, koji se oslanja pretežno na svoju materijalnu silu, odnosno na podlost, ne može a da ne primjenjuje zvjerske postupke prema ranjenicima protivnika bez obzira na kako visokom stepenu civilizovanosti taj agresor bio. U našem narodnom eposu, a naročito u spisima Marka Miljanova, data je sinteza izvorne, borbene etičke misli naših naroda u kojoj kult ranjenika zauzima najvidnije mjesto.

Prema Miljanovu, ranjenik oličava najviši etički imperativ i pred životom ranjenika moraju da odstupe sve ostale moralne norme. Jedna od tih normi, u Crnoj Gori, bila je krvna osveta.

Ali, kad neki Kustudija, u boju s Turcima, nade ranjena Špadijera, koji je prije boja ubio njegova rođenog brata, onda će reći ranjeni Spadijer: »Udri sad, Kustudija, dosta si muke vidio tražeći me da me ubiješ i da brata osvetiš, sad ti je zapalo što si želio«. - »Baš mi je danas zapalo da ne dam tvoju glavu prijed moje« - odgovori Kustudija. A zatim, pošto ga je izbavio ispred Turaka reče mu: - »Hajde, viđaj se, pa kad ozdraviš ubiće te za brata«. Tako je i bilo.³⁰

Jedna mati, u posljednjem boju na Fundini, uzviknula je svojim sinovima koji su plakali nad izgubljenom braćom: - »A što plaćete, zar ste mislili da mi svaki zdrav danas dođe? A, duše mi, ako još koji ne pogine, bolje da ve nijesam ni imala«.³¹

Vrhunsku tačku ove etike predstavljaju primjeri crnogorske velikodušnosti prema ranjenim Turcima, i uzvratno, primjeri turske velikodušnosti prema ranjenim Crnogorcima. Nije slučajno da Miljanov ističe i ove posljednje, možda i vrlo rijetke primjere. Miljanov hoće da bude dosljedan, on hoće da protegne princip humanizma do univerzalnih razmjera, jer, da bi čovjek zaista bio do kraja to što želi biti, da bi potvrdio

³⁰ Marko Miljanov: Primjeri čojstva i junaštva, primjer 49.

³¹ Marko Miljanov: Primjeri čojstva i junaštva, primjer 41.

svoje vlastito čojstvo, on mora da ga prizna i neprijatelju u svakom, makar i u rijetkom slučaju, kad ga zasluži. »S ovim i ovakvim primjerom je narod sam sebe osnažio da čestito nagradi, a nečisto nagrdi« - kaže Miljanov.

Jednom Turci, poslije boja, naiđu na ranjenog Crnogorca. Jedni hoće da ga ubiju, a drugi da ga štite svojim tijelom, odvođe, liječe i vraćaju na Medun.

Nekom Crnogorcu na pazaru omakne se puška i rani 5 Turaka i 2 ubije. Turci htjeli ubiti Crnogorca, ali brat jednog od ubijenih zaštitio Crnogorca: »Ne udri Crnogorca, ko je Turčin, e ja ginem za njega danas i opraštam mu svojega brata kojega mi je ne hoteti ubio«. ³²

Crnogorac odlazi u kuću ranjenom Turčinu koga je ranio u boju, da mu rane čestita. Nosi i ovna da ga zakolje i kožom da obloži Turčinovu ranu da je vida. ³³

Drugi izvor ranjeničke etike leži u specifičnostima narodnooslobodilačkog rata: nemanje rdasične pozadine za zbrinjavanje ranjenika, izuzetno velika uloga moralnog faktora u lašoj strategiji s jedne strane, a, sa druge strane, imanentno svojstvo okupatora i ljegovih pomagača da u ostvarivanju svojih ciljeva pribjegavaju genocidu od koga nisu niti pošteđeni niti ranjenici. Sta više, okupator i domaći izdajnici uništavali su naše •anjenike, bolnice i sanitetsko osoblje sasvim svjesno. U tome cilju planirali su posebne ikcije, izdavali direktna naređenja. Dakle, nije riječ samo o »usputnim« masakrima usred jorbenog ogorčenja u toku ili na kraju pojedinih oružanih okršaja s partizanima. Ova •injenica još jednom svjedoči da grubo gaženje Ženevskih konvencija i svih nepisanih humanitarnih zakona predstavlja jedan viši »zakon« za svakog agresora i okupatora, mperijalistički okupator nad jednom slobodoljubivom i revolucionarnom zemljom ne nože drukčije a da ne primijeni genocid kao jednu od suštinskih komponenti svoje strategije. Identični postupci domaćih izdajnika - u našem slučaju ustaša i četnika - rotiv »svoga« naroda jesu još jedan dokaz ispravnosti marksističke postavke da moralne orme i visoke etičke vrijednosti nisu neka apsolutna i imanentna osobina jedne nacije — ako to misle nacionalni romantičari - nego baš one nacije, tačnije rečeno, baš onih klasa naciji, koje su stavljene u takve istorijske uslove i pred takve zadatke - oslobodilačke, togresivne i revolucionarne - da one moraju da se pridržavaju etičkih normi i da u sebi jeguju principe humanizma.

Naša istoriografija već je zabilježila istrebljivačku djelatnost okupatora protiv naših aroda³⁴ tako da je danas jedva moguće na tu temu dodati neke novije i još bitnije injenice. Na ovome mjestu biće dovoljno da se podvuče da je okupator sasvim smišljeno grožavao bezbjednost ranjenika NOR-a i, u mnogo slučajeva, uspijevao da uništi živote jih i sanitetskog osoblja. On je tragao za ranjenicima, pročešljavao šume, upotrebljavao osebne jedinice (»trupove«) i dresirane pse za pronalaženje bolnica i skrivenih ranjenika, davao posebna naređenja svojim vojnicima da se moraju ponašati brutalno. ³⁵ U svojim perativnim izvještajima registrovao je, kao svoj ratni uspjeh, pokolje ranjenika. ³⁶

³²Marko Miljanov: Primjeri čojstva i junašta, primjer 52.

³³Marko Miljanov: Primjeri čojstva i junaštva, primjer 61.

³⁴Pored ostalih brojnih materijala treba vidjeti: Dr Đ. Dragić i dr B. Jakovljević: Međunarodno ratno avo i zaštita ranjenika i bolesnika u toku NOR-a, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo br. 2/1961; Dr . Kukač, Borba KPJ protiv istrebljivačkih i denacionalizatorskih mjera okupatora, Vojnoistorijski glasnik br. 1967; dr Vuko Gozze Gučetić, Narodnooslobodilački rat u svjetlosti pravila o okupaciji, Jugoslovenska revija međunarodno pravo br. 2/1961.

³⁵Naređenje generala Keitela pov. br. 004870 od 16. decembra 1942. Arhiv V.J.J. JNA, njemačka arhiva t. 2, f.2. dok. br. 2.

Naređenje njemačke komande, Arhiv VII, mikroteka reg. br. Miinchen N2, 553-540.

³⁶Izvještaj komande 6. armijskog korpusa (general Rocaglia) komandi 2. armije od 18. VI 1943. Zbornik -n III, knjiga 5, dok. br. 216, 212, 214.

Izvještaj komande 1. brdske divizije (njemačke) Arhiv VII, mikroteka reg. br. Miinchen N3, 1240-1249.

U takvim okolnostima partizansko komandovanje i svaki pojedini borac neizbježno su morali da brigu za ranjenike postave kao zadatak prvog reda. Sačuvati život ranjenika značilo je ne samo čuvanje žive sile, a ona ima posebnu vrijednost u jednoj dobrovoljačkoj vojsci, nego još i više, čuvanje i jačanje morala boraca. I zaista, svaki uspjeh partizanske sanitetske službe u obezbjeđenju ranjenika imao je ogroman uticaj na borbeni moral jedinica. Naš borac polazio je u bojeve s velikim spokojstvom, pored ostalog, i zato što je bio-siguran da će za njegovo izvlačenje iz vatrene linije, za njegovu bezbjednost biti učinjeno sve što je u moći njegovih drugova i starješina. S druge strane, visoki moral ranjenika vršio je snažan uticaj na moral zdravih boraca. Tako se kovalo čvrsto moralno jedinstvo između ranjenika i boraca. Tako su ranjenici sami po sebi, i čitava organizacija njihovog obezbjeđenja, postali u našem ratu ne samo moralni problem nego i moralni faktor prvog reda. Ovo je nesumnjivo jedna od novina koju je naš NOR dao savremenom ratovodstvu.

Ali, ovakav moralnopolitički imperativ imao je čitavi niz ozbiljnih reperkusija ne samo na području organizacije sanitetske službe (velika mobilnost i decentralizacija bolnica, smještaj u nepristupačnim šumskim predjelima, tajna podzemna skloništa i dr.) nego i u oblasti operatike. Dok se u svim drugim armijama tzv. reguliranog tipa, sa čvrstim frontovima i čvrstom pozadinom, problem ranjenika pojavljuje samo na taktičkom nivou (problem izvlačenja iz trupnog rejonu u dublju pozadinu) odnosno strategijskom nivou (problem ponovnog vraćanja u stroj velikih masa izliječenih ranjenika radi popune živom silom) dotle je taj problem u našoj vojsci postao i operativni faktor, gotovo uvijek prisutan u svim proračunima i operativnim planovima komandovanja da bi, u sticaju i drugih okolnosti, postao jedan od osnovnih uzroka za vođenje operacija velikih razmjera i sudbonosnog ishoda. To su tzv. bitke za ranjenike. Ali, tu moram odmah da dodam još nešto što je od suštinskog značaja za cjelovitost shvatanja ovih operacija. Naime, prisustvo ranjenika, u uslovima NOR-a, nije bilo samo jedan od objektivnih uzroka takvim operacijama, nego su ranjenici istovremeno postali i najvažniji motiv koji je mogao da probudi, pokrene i usredsredi posljednje moralne snage naših jedinica i da, baš na vrhuncu operativne krize, dovede naše snage u stanje nadmoćnosti nad neprijateljem i pored toga što su svi ostali elementi, koji govore o odnosu snaga, bili izrazito u korist neprijatelja. Drukčije rečeno, naše »bitke za ranjenike« mogu poslužiti kao uzoran primjer kako sama operativna kriza može da stvori i snage potrebne za njeno prevladivanje, kako se jedna brojčana i tehnička podređenost može da pretvori u preimućstvo, odnosno kako se i na samom rubu katastrofe mogu još uvijek pronaći uslovi za pobjedu. Te bitke su najbolji primjer za ilustraciju uloge moralnog faktora u ratu.

. . .

S obzirom da je o bitci na Neretvi objavljen do danas veliki broj radova i da među njima nema skoro ni jednog u kome ne bi bilo dotaknuto i pitanje ranjenika, ja ću se na ovome mjestu ograničiti na samo nekoliko pitanja koja se po nekim mišljenjima smatraju otvorenima.

Mislim da zaslužuje da bude, po mogućnosti definitivno rasčišćeno pitanje da li je bilo nužno, neophodno i cjelishodno pokretanje onolike mase ranjenika (preko 3000) iz Bosanske Krajine ka Hercegovini, a u sastavu Glavne operativne grupe.

Između mnogih činjenica i objektivnih uslova napomenuo bih ovdje slijedeće:

Prvo, razmah ustanka u drugoj polovini 1942. godine i žestoki bojevi proleterskih i krajiških brigada (Prozor, Bugojno, D. Vakuf, Kupres, Livno,

jajce, Manjača, Bihać, Sanski Most, Grahovo) neizbježno su, za ondašnje prilike i oveli do veoma velikog broja ranjenika.

Drugo, slobodna teritorija Bosanske Krajine zadobila je u isto vrijeme i neke bitne attribute države tako da je uslijed toga moralo doći i do koncentracije ranjenika baš na ovoj teritoriji. Ta koncentracija mogla bi da bude izbjegnuta, ili narem nešto bitnije umanjena, samo pod uslovom da je u blizini Bosanske Krajine, a izvan operativnog zahvata ofanzive »Weiss I« i »Weiss II«, bila stvorena još neka slobodna teritorija sa približno povoljnim uslovima za liječenje ranjenika (bezbjednost, smještaj i ishrana) kao što su bili u Grmeču i u bazenima Bosanskog Petrovca i Drvara. Ali takvih teritorija i takvih uslova u ono vrijeme nije bilo.

Treće, prisustvom velike mase ranjenika na prostoru koja je postala stratezijsko težište, odnosno glavni stratezijski objekat četvrte neprijateljske ofanzive, odmah se otvorilo pitanje, šta treba učiniti u interesu njihovog spasavanja. Sve što smo do tada znali o ponašanju neprijatelja prema našim ranjenicima i o taktici njegovog »čišćenja« partizanskih uporišta (Kozara!) liktiralo je da se u čitavoj zamisli o rješavanju sudbine ranjenika dadne naglasak na spasavanje njihovog života, dok su sve druge potrebe (udoban smještaj, nirovanje, ishrana i liječenje) morale da budu potisnute u drugi red.

Iz ovih činjenica kao i iz ukupne procjene odnosa naših i neprijateljskih naga slijedila je odluka Vrhovnog komandanta da se cjelokupna masa ranjenika, uključno sa tifusnim bolesnicima, pokrene iz Bosanske Krajine prema ugoistoku zajedno sa Glavnom operativnom grupom.

Treba naglasiti da mnogi dokumenti i živi učesnici ovih događaja svjedoče a je ova odluka u Vrhovnom komandantu sazrela tek poslije duge i teške nutarnje duševne borbe. Koliko god da je bio zabrinut sudbinom ranjenika oliko mu nije davala mira ni pomisao na borbene jedinice, čija će pokretljivost i perativna sposobnost uopšte biti ozbiljno umanjena budu li morali da svoja jda, u doslovnom smislu riječi, podmetnu pod nosila svojih ranjenih drugova, 'bog toga je Vrhovni komandant, u danima od 21 -30. januara, tragao za bilo :akvom mogućnosti ne bi li se barem jedan dio ranjenika mogao ostaviti na taroj teritoriji (planine Osječenica i Jadovnik). Zbog toga je i 700 zaraznih lolesnika želio što duže da zadrži, tamo gdje su se zatekli (bolnica Jasikovac na >lanini Klekovači) pa je tek 12. februara odlučio da i njih pokrene. Strahotan izik, dakle, ukazivao se i u jednoj i u drugoj varijanti rešenja. Do prevage u toj lilemi došlo je tek onda kada je na vagu stavljen i moralni faktor. Uostalom o ome govori najrječitije sam Tito. Na pitanje jednog stranog novinara, koja je >la njegova najteža odluka u ratu, Tito je odgovorio:

Predamnom je bila najteža odluka za vrijeme neprijateljskih ofanziva kada je bilo u pitanju spasavanje ranjenika. Na primjer, za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive morali smo spasavati ranjenike iako je bilo od početka jasno da će to iziskivati da izgubimo najmanje još toliki broj ranjenih partizana. Bili smo opkoljeni od neprijatelja i meni je bilo sasvim jasno da je briga za ranjenike postala krupan moralni faktor za svu našu vojsku i za čitavi pokret. Odluka je glasila: »Spasiti ranjenike po svaku cijenu«.

Postoji mišljenje da se krajem januara mogao »najveći dio ranjenika prebaciti ka centralnoj Bosni«. To mišljenje zasniva se tek na kasnijem saznanju da je centralna Bosna ostala izvan domašaja operacije »Weiss II«. Veliko je pitanje da li je Vrhovni štab već u one dane znao, odnosno da li je uopšte mogao znati, za sve pravce i ciljeve neprijateljskih dejstava, pa i za tako povoljno stanje u kome će se naći centralna Bosna. Ako bi to bilo tako onda bi se moglo govoriti o propustu, ali i to samo djelimično, jer centralna Bosna ni u tome slučaju ne bi mogla da primi »najveći dio ranjenika« već najviše koju stotinu. Opšta politička situacija na tome terenu nije bila naročito povoljna za nas pa bi, bez prisustva većih jedinica (barem 2 brigade), sigurnost i tog manjeg broja ranjenika u centralnoj Bosni bila dovedena u pitanje. U svakom slučaju, centralnobosanska varijanta rješenja ranjeničkog problema mogla je doći u obzir tek poslije blagovremenih i temeljnih vojnopolitičkih priprema na tome terenu. A za takve pripreme koncem januara 1943. godine bilo je već kasno.

Može se postaviti pitanje, nije li se jedan dio ranjenika mogao ostaviti u Bosanskoj Krajini sakriven u šumskim bolnicama ili u podzemnim skloništima. Što se tiče šumskih bolnica, takvo rješenje moralo je odmah da otpadne. Ni jedna od njih nije mogla da ostane u tajnosti pred stanovništvom, a još manje pred neprijateljem. Što se tiče podzemnih skloništa, može se reći da sanitet, pa ni ostali odgovorni faktori za zbrinjavanje ranjenika, nisu na vrijeme uočili vrijednost zemunica pa se nisu ni postarali da ih grade, mada su već iskustva sa Petrove gore bila u tom pogledu pozitivna i dragocjena. Rukovodeći organi saniteta na oslobođenoj teritoriji Bosanske Krajine u to doba nisu znali za takva iskustva, a objektivno gledajući, mogli su da ih saznadu. Ovo je svakako propust. Međutim, niti pomoću zemunica ne bi se riješilo osnovno pitanje. Zemunice su uopšte vrlo ograničenog kapaciteta, kamenito zemljište u Bosanskoj Krajini ograničava njihovu izgradnju, a u pitanju je bilo nekoliko hiljada ranjenika. Dakle, zemunice su mogle u ovoj situaciji dobro da posluže samo kao pomoćno rješenje.

Iz svega se može zaključiti da je pokretanje svih ranjenika i bolesnika iz Bosanske Krajine, kojima su se priključile i znatne grupe ranjenika iz Banije, Korduna i Like, bilo ne samo neizbježno nego i najcjelishodnije rješenje u onoj situaciji. Snaga te nužnosti bila je skoro jednaka nužnosti i samog postojanja ranjenika, jednaka nužnost sveukupne narodnooslobodilačke borbe. Jasno je da je njihovim pokretanjem bilo u mnogome predodređeno sve ono što se kasnije zbilo: patnje ranjenika i žrtve jedinica za njihovo spasavanje na Neretvi. Ali cjelokupni sastav Operativne grupe, počev od Vrhovnog komandanta, pa do običnog borca i ranjenika bili su unaprijed svjesni šta ih čeka. U toj početnoj svjesnosti već je postojao začetak one moralne snage koja će doći do kulminativne tačke u bitci na Neretvi.

Drugi karakterističan momenat koji treba da se istakne jeste stalno prisustvo ranjeničkog problema (»u pitanju su životi naših ranjenika«) u svim depešama, direktivama i zapovijestima Vrhovnog komandanta i nižih štabova u toku čitave četvrte ofanzive.

I to je sigurno jedinstven slučaj u istoriji ratova.

Na primjer, u čuvenoj zapovjesti Vrhovnog komandanta za likvidaciju ljemačko-ustaških snaga u dolini Vrbasa od 3. marta 1943. u odjeljku o važnosti operacije stoji i ovo:

Vojni i politički rukovodioci da objasne našim borcima veličinu i značaj ovog zadatka. Razbijanjem i uništavanjem ovih snaga ne samo da ćemo olakšati naše položaje i stvoriti povoljne uslove za daljnje ofanzivne operacije, već ćemo *obebediti živote naših ranjenika.*

Iako je uticaj ranjenika na karakter, dinamiku i ishod bitke na Neretvi, opšte izvešji, jasan i nesumnjiv, ipak biće korisno da se taj uticaj i podrobnije osvijetli. Uticaj je dvostruk: ranjenici su predstavljali ogroman fizički teret, izvanredno nepovoljnu okolnost, pored svih ostalih teških okolnosti za Glavnu operativnu grupu, ali su istovremeno bili i jezgro oko koga su se kristalisale, zgušnjavale i narastale moralne sile jedinica. Samo u toj dvostrukosti moguće je sagledati pravu ulogu tzv. Centralne bolnice, a isto tako i jedno od glavnih obilježja čitave bitke na Neretvi.

Međutim, kada je riječ o Centralnoj bolnici, kao fizičkom teretu za Glavnu operativnu grupu, mišljenja sam da je danas vrijeme da se definitivno precizira u ojoj mjeri i u kojoj fazi bitke je to Centralna bolnica zaista bila. Insistiram na tome zato što smatram da je u mnogim historiografskim radovima uloga bolnice, kao kočnice manevra Glavne operativne grupe, unekoliko uopštena i protegnuta na sve faze bitke, jednostrano izuzeta između brojnih drugih sputavajućih faktora, pa zato i preuveličana. Tako npr. Terzić piše da su se naše snage našle u Derativnom okruženju »u prvom redu zbog sačekivanja ranjenika i očekivanja da Konjica«. ³⁷ Istu tezu preuzeo sam nekritički i ja, te sam je objavio u svome radu »Ranjenici na Neretvi«. ³⁸ Međutim, hronološkim povezivanjem sačuvanih dokumenata mogu se danas unijeti znatno blaže nijanse u ovu drastičnu tezu. Dokumenti nepobitno govore da je pokret ranjenika od Drvara pa sve do Duvna vođen tačno po planu, a mogao je da se izvede i brže da je to bilo potrebno i zahtjevano. Pokret je započeo iz Drvara 6. februara, posljednji ešelon s pravca Drvara stigao je u Glamočko polje oko 12. februara, dok je čelo bolnice već 11. februara stiglo u Livanjsko polje. *Čelni ešloni bolnice ^adr^ani su na prostoru između — Duvno punih osam dana tj. sve do 19. februara.* Iako je ovaj zastoј dobro došao ranjenicima, ipak se sa transportom moglo, sa gledišta same bolnice, produžiti znatno ranije da nije bilo zapreka čisto operativne prirode.

Kakve su to bile zapreke? Šta se u tome razdoblju, od 11-19. februara, događalo u operacijskoj zoni Glavne operativne grupe?

Druga proleterska divizija je već 14. II pobjedonosno izbila na Neretvu, a tek kasnije Prva proleterska na Ivan sedlo. Ali Prozor još nije bio »otvoren«! Taj »ma utvrđen grad pao je tek 17. februara u 4 sata ujutro. Osim toga, za avansnu ocjenu zastoја bolnice na prostoru Livno — Duvno u vremenu od

³⁷ Zbornik »Neretva« VIZ 1965. str. 60 i 344.

³⁸ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR, knj. 1, dok. br. 76. str. 155.

11-19. februara veoma je značajna jedna direktiva Vrhovnog komandanta A. Rankoviću od 12. II 1943. u kojoj, između ostalog piše:

Gojku saopštiti sledeće: ranjenike neka ne gura dalje od ovog terena. Neka budu razmešteni od Glamoča do duvanjskih sela. U okolinu Šćita i Prozora ne smiju se ranjenici slati, jer će tamo biti borbe. Ja ću dati zapovest kada treba dalje da kreću.

Znači, sasvim opravdano osjećanje opreznosti nalagalo je Vrhovnom komandantu da Centralnu bolnicu zadrži na prostoru Livno - Duvno sve dotle dok ne padne Prozor. Znači, opšti *operativni ra^lo^i*, a ne razlozi koji bi ležali u samoj bolnici, uzrok su »sporosti« njenog pokreta u tome periodu. Smatram da ovo treba konstatovati ne racu istoričarske pedanterije nego u ime praktičnih potreba: ako prihvatimo tezu da su ranjenici već u toj fazi naših operacija bili skoro apsolutni teret i kočnica Operativne grupe, onda zamagljujemo postojanje mogućnosti da se i veće mase ranjenika, u određenim okolnostima, ipak mogu transportovati na veće daljine, a da se time ne dovede neizbežno u pitanje pokretljivost operativnih jedinica.

Istog dana, po padu Prozora, Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba (SOVŠ) dobio je naređenje za pokret Centralne bolnice ka prozorskoj kotlini. Već 19. februara SOVŠ je izdao naređenje komandama bolničkih ešelona u kome je precizno razrađena tablica kretanja po danima.³⁹ Već istog dana čelni ešloni bolnice krenuli su iz Duvanjskog polja te su stigli u prozorsku kotlinu (sela Rumboci, Jaklići, Ripci) u dane od 21. do 22. februara. Prema istoj tablici trebalo je da poslednji ešelon stigne do Prozora 28. februara. Nema nikakvog osnova sumnjati da bi i ovaj dio maršrute bio savladan po planu i na vrijeme jer su i uslovi marša bili uglavnom isti, pa i povoljniji nego ranije tj. kretalo se po cesti, a još uz to, u ratnom plijenu iz Prozora bilo je i nešto motorizovanih vozila. Međutim, poslednji ešelon ranjenika (teških), umjesto da stigne do Prozora u vremenu od 24. do 28. februara (po planu), zatekao se na dan 28. II čak u Podhumu tj. 60 km zapadno od Prozora. Zašto? Da li je možda uzrok u »sporom« kretanju bolnice? Egzaktan odgovor na ovo pitanje mogu da pruže samo dokumenti koji svjedoče o operativnoj situaciji. Zapazimo: čelni ešloni bolnice stigli su do Prozora, tačno po planu, na dan 21-22. februara, dakle istog dana kada je njemačka grupa »Vogel« zauzela G. Vakuf! Dakle, 22. februar je datum poslije koga se transport Centralne bolnice ka Prozoru više ne odvija, niti se mogao odvijati, isključivo po planu SOVŠ-a, nego *pod pritiskom novonastale operativne situacije*, a u njoj su bila dominantna dva događaja: prvo, pojava grupe »Vogel« i, odmah zatim (27. II) čitave 717. divizije sa 5. ustaškom brigadom u G. Vakufu i drugo, naši neuspjesi na Konjicu (20-26. II). Zbog tih događaja, dakle, a ne zbog unutrašnjih poteškoća u organizaciji transportovanja, mada je i ovih bilo, došlo je do stagnacije u pokretu. Moralo se zaustaviti! Nije se smjelo srljati sa ranjenicima u opasni džep koji se na očigled Glavne operativne grupe oko nje stvarao. Ovo tim više što je broj novih ranjenika u samoj prozorskoj kotlini iz dana u dan rastao i to iz bojeva na Neretvi, Konjicu i planini Raduši.

Protiv smrtne opasnosti koja se nadvila nad životima ranjenika Vrhovni komandant je morao da reaguje nizom naređenja koja su se smjenjivala u

³⁹Zbornik dokumenata sanitetske službe, knjiga 1, dok. br. 63.

dramatičnim obrtima. Njihova osnovna ideja je nastojanje da se jedan dio ranjenika, zbijenih oko Prozora, prebaci na neku drugu teritoriju i tako olakša položaj i preostalih ranjenika i čitave Operativne grupe. Evo tih naredjenja:

- 23. februara: naređenje Glavnom štabu Hrvatske da uputi dvije najbolje brigade za Drvar ili Grahovo kako bi zajedno sa Bosancima razbili Nijemce koji su zauzeli Oštrej. Konstatuje se da je »put za ranjenike zatvoren i njima sada prijeti velika opasnost« (Vidi V. Dedijer, Dnevnik, knj. 2, str. 127).

- 27. februara: naređuje da se teški ranjenici vrate natrag na zapad, u Prekaju. Ovo naređenje zateklo je teške ranjenike u Eminovom selu kod Duvna. Izvršenje ovog naređenja otpočelo je odmah, te je jedan dio ovih ranjenika, umjesto ka Prozoru, bio pomjeren na zapad od Eminova sela do Podhuma. Rastojanje 30 km.

- 28. februara u 9,00: predstavnici SOVS-a na začelju ešelona teških ranjenika (u Duvnu i Podhumu) samoinicijativno obustavljaju pokret na zapad, jer su doznali za pad Oštrejla i Mliništa;

- istog dana u 8,00: Vrhovni komandant obustavlja pokret na zapad;

- istog dana u 14,00: direktiva da se teški ranjenici prebace preko Bosanskog Grahova u Liku;

- istog dana u noći: obustavlja se pokret za Liku;

- 2. marta: zamisao da se dio ranjenika prebaci na planinu Dinaru⁴⁰;

- istog dana: depeša Prvom bosanskom korpusu da jave ne bi li se preko Bosanskog Grahova mogli prebaciti ranjenici u Liku;

- istog dana: depeša IV operativnoj zoni da ispituju mogućnosti prebacivanja ranjenika na planinu Biokovo⁴¹;

- 3. marta: depeša Prvom bosanskom korpusu da brani pravac Glamoč - Livno da bi se jedan dio ranjenika prebacio u Liku⁴²;

- 4. marta: depeša IV operativnoj zoni da se ranjenici iz Duvna sklone negdje na planinu Ljubušu⁴³;

- 5. marta: zamisao da se sa Centralnom bolnicom krene na sjever prema centralnoj Bosni. Pripreme u bolnici za ovaj pokret odmah otpočele;

- istog dana uveče: odluka da se sa svim ranjenicima i bolesnicima prelazi preko Neretve kod Jablanice. Posljednja odluka donijeta je poslije pobjede nad Nijemcima, izvojevane uz velike žrtve na planini Raduši i Vilića Guvno.

Sve ove činjenice navode na zaključak da u prvoj, ofanzivnoj fazi bitke na Neretvi koja traje od 9. februara (početak nastupanja Druge proleterske divizije ka Neretvi) pa do 26. februara (završetak naših napada na Konjic i pojava 717. divizije u dolini Vrbasa) Centralna bolnica nije predstavljala ni direktan fizički teret niti direktnu operativno-taktičku kočnicu za naše jedinice, pa tako ni Glavna operativna grupa nije zastala u svojim ofanzivnim dejstvima i u prodoru preko Neretve »zbog sačekivanja ranjenika u Prozorskoj kotlini« nego je do zastoja operativne grupe, pa sljedstveno i Centralne bolnice, došlo uslijed operativnih okolnosti.

⁴⁰>Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 12, dok. br. 64.

⁴¹ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 12, dok. br. 63, 64.

⁴²Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 12, dok. br. 65.

⁴³Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 12, dok. br. 66.

Uticaj Centralne bolnice postaje bitno drukčiji tek u drugoj fazi bitke tj. od 27. februara pa sve do 22. marta 1943. tj. do stizanja Centralne bolnice u rejon Glavatičeva. U toj fazi Centralna bolnica dolazi do punog i najsnažnijeg izražaja kao operativni faktor (i to u najdirektnijem smislu riječi, kao faktor koji sputava pokretljivost jedinica, kao fizički teret na leđima boraca) i kao moralni faktor oko koga i radi kojega se mobilišu najdublje rezerve moralne snage cjelokupne operativne grupe. Pa i u toj fazi treba razlikovati dvije etape, jer se u svakoj od njih znatno razlikuje operativni uticaj Centralne bolnice.

U prvoj etapi (od 27. februara do 3. marta) Vrhovni komandant je morao da prihvati odsudnu odbranu po unutrašnjim pravcima s neposrednim prelaskom u protivnapad, dakle za našu vojsku najnepovoljniji oblik borbenih dejstava. Morao je to da učini zbog samog postojanja velike mase ranjenika u Prozorskoj kotlini, u središtu obruča, a ne zbog njihovog »sporog pristizanja«. Morao je baš tako da postupi radi spasavanja neposredno ugroženih života ranjenika, odnosno u ime jednog višeg etičkog principa čije napuštanje bi dovelo do nedoglednih moralnopolitičkih posljedica u čitavoj našoj vojsci. Drugim riječima, da nije bilo onolike mase ranjenika u krilu operativne grupe, posve je vjerovatno da bi se iz nastalog operativnog okruženja našao povoljniji i brži izlaz, bez davanja odsudne odbrane.

U drugoj etapi (od 5. do 22. marta) prisustvo Centralne bolnice ne utiče toliko na osnovnu operativnu zamisao, na pravac kretanja naših jedinica niti na karakter borbenih dejstava (prodor preko Neretve prema Glavatičevu i Kalinoviku) ali i te kako utiče na tempo kretanja i na borbenu snagu operativne grupe. Naime, između Jablanice i Glavatičeva, na toj vrletnoj stazi, dugoj svega 40 km, ispriječile su se pred Centralnom bolnicom takve terenske poteškoće koje uopšte ne mogu da uđu u kontekst pojma »bolnica« i »ranjenik«: stjenovita klišura Neretve, veoma strmi usponi preko Prenja (Krstac 500 m, Breza 1200 m, Siljevica 1200 m) klišure Idbara i Bijele i još jednom Neretve. Ovome treba dodati gotovo neprestano dejstvo avijacije (Jablanica, Krstac) i artiljerije (iz Grabovice i Konjica) i manjih četničkih grupa (sa visova Prenja) kao i krajnju nestašicu ljudske i stočne hrane. U takvim je okolnostima Vrhovni komandant bio primoran da za prenošenje 800 ranjenika i bolesnika na nosilima upotrijebi, pored talijanskih zarobljenika, i gotovo sve raspoložive konje iz jedinica kao i kompletne borbene jedinice: Devetu dalmatinsku diviziju, Osmu banijsku brigadu, Sedmu krajišku brigadu i dijelove Prve proleterske divizije. Borci ovih jedinica i sanitetsko osoblje Centralne bolnice morali su da pod nosila podmetnu svoja ramena. Nemajući više konja, sve ostale jedinice moradoše da se rastanu od teškog naoružanja, ili da ga ponesu na svojim leđima. Tako je Centralna bolnica postala direktan fizički teret za operativnu grupu, što znači da je udarna snaga ove, već samim tim i bez obzira na poznije posljedice od iznemoglosti i tifusa, bila jako umanjena. Prenošnje od Jablanice do Glavatičeva trajalo je više od dvije nedjelje što svjedoči, samo po sebi, o velikoj mukotrpnosti ove dionice pokreta.

Druga faza bitke na Neretvi, koja s pravom zaslužuje naziv »bitke za ranjenike« ili jedne od naših najhumanijih bitaka (Tito) koštala je golemih žrtava. Za ranjenike se ginulo na planini Raduši, na Vilića Guvno, Pidrišu i Crnom vrhu,

umiralo se od iznemoglosti pod teretom nosila, od gladi i studeni, umiralo se od tifusa. Sedma banijska i Deveta dalmatinska divizija bile su desetakovane uslijed zamora, tifusa i gladi.

Potrebno je da se ovdje kaže nešto i o unutrašnjim slabostima u organizaciji transportovanja Centralne bolnice. One su se ispoljile naročito na stazi od Jablanice do Glavatičeva, pa su u toj fazi bitke pojačavale negativni operativni uticaj bolnice na vojsku. Riječ je o organizacionoj nespremnosti bolnice da racionalno upotrijebi dodatna transportna sredstva koja su joj bila povremeno dodjeljivana. Bolnica je imala u svome stalnom sastavu samo 150 konja i oni su bili raspoređeni među ranjenike na individualnu upotrebu. Staranje o njihovoj ishrani palo je na same ranjenike. Ukupna transportna moć ovih konja bila je, razumljivo, veoma mala. Ptema tome i glavni teret u čitavom prenošenju Centralne bolnice morao je da padne na dodatna sredstva (mobilisana zaprežna kola, kamioni i autobusi iz ratnog plijena i konji koji su bili povučeni iz jedinica). Greške su činjene u upotrebi baš tih dodatnih sredstava. Dodjeljivana su po pravilu u zadnji čas i bez čvrste vojne organizacije koja bi obezbijedila njihovu racionalnu upotrebu. Za vrijeme bitke na Neretvi SOVS se u više navrata zalagao da se raspoloživi kamioni stave pod čvršću komandu i da se uz konje dadnu i sprovodnici.⁴⁴ Do toga, na žalost, nije došlo. Najsudbonosnija greška učinjena je baš ondje gdje se boljom organizacijom transporta moglo uštedjeti dosta žrtava. Naime, 8. marta izdato je naređenje jedinicama da upute sve konje u Centralnu bolnicu.⁴⁵ Ovo naređenje izdato je prekasno (zakasnilo je najmanje za 24 sata) a izvršeno je još kasnije tj. u dane kada se Centralna bolnica već počela rastezati i osipati preko lomova Neretve i Prenja. Konji su bili upućeni bez sprovodnika i bez posebnih starješina koji bi se starali samo za transport ranjenika i ishranu konja. Umjesto da su konji dati bolnici u vrijeme dok je bila prikupljena u kotlini Prozora, umjesto da se primijeni konvejer — sistem pod čvrstom komandom, konji su predati tek u Jablanici. Konji su se naprosto rasplinuli u masi ranjenika, već u mnogome rastrojenih, koji nisu bili u stanju da se staraju ni za sebe a kamo li za ishranu konja i to na gladnom i golom Prenju. Tako su se konji već trećeg dana po prelazu Neretve počeli naglo osipati, bolnica zastajati, a jedinice stradati u nošenju.

Uostalom, i to naređenje je izvršeno samo djelimično, jer je 12. marta Vrhovni štab obavijestio Veljka: »Saopšti dr Gojku da nemamo konja, niti možemo dobiti ni jednog konja iz divizija. To treba da znate i na tome da zasnivate svoje planove«.⁴⁶

Četvrta neprijateljska ofanziva urodila je veoma značajnim iskustvima za našu sanitetsku službu i za čitavu vojsku. Ta iskustva mogla bi se rezimirati ovako:

Prvo, moguće je da se i veće mase ranjenika transportuju na velike daljine i to pod veoma nepovoljnim operativno-taktičkim, terenskim, meteorološkim i epidemiološkim uslovima, a da se operativna sposobnost jedinica u čijem okviru

⁴⁴ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 1, dok. br. 67.

⁴⁵ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, knj. 12, dok. br. 72.

se ranjenici kreću, bitnije ne ugrozi. Transport je bio dug 500 km i trajao 90 dana. Savladano je 5 klisura, više planinskih prevoja i jedna visoka -planina.

Drugo, sticajem ostalih nepovoljnih, operativnih okolnosti, prisustvo ranjenika kao permanentnog faktora u partizanskom ratovanju, može doseći i kritičnu vrijednost, odlučujuću za pravac kretanja, dinamiku boja i karakter borbenih dejstava (odsudna odbrana).

Treće, status ranjenika u partizanskoj vojsci je takav da on djeluje kao snažan moralni faktor koji doprinosi da se uz sve ostale faktore i najteže operativne krize uspješno prebrode.

Tegobe i stradanja koje su podnijeli borci i ranjenici, naročito prilikom prelaza Neretve i Prenja, još jedan su dokaz koliki je značaj borbenog morala u ratu, kolike su mogućnosti čovjeka da savlađuje fizičke napore i oskudicu, pod uslovom da u njemu postoji čvrsta moralna podloga. Pri tome treba istaći činjenicu da moral ranjenika i boraca za vrijeme Četvrte ofanzive nije bio samo stavljen na probu, nego je bio danomice i učvršćivan očiglednim primjerima samoodricanja, herojstva, solidarnosti i uzajamne brige svih za svakoga. Veliki broj ranjenika i bolesnika je izgubio život u koritu Neretve, na strminama Prenja i kasnije na putevima ka Drini — živi su prolazili pored mrtvih. Ali ta činjenica nije pokolebala moral živih, zato što su bili svjesni da je za njihovo spasavanje učinjeno sve i da se ništa više ne može. Svijest da je za borca i ranjenika učinjen maksimum, pa makar taj maksimum izgledao, po mirnodopskim mjerilima, krajnje bijedan, takva svijest u stanju je da nadvlada sve patnje i materijalna lišavanja. Ako je ta svijest bilo čime dovedena u sumnju, ili ako su poremećeni pravični odnosi, onda su uzaludna i najobilnija materijalna sredstva. U ratu nije toliko važna veličina zalagaja koliko pravičnost kojom se on dijeli.

* * *

A sad nešto o izvještajima opunomoćenih instruktora Centralnog komiteta, odnosno Vrhovnog štaba, instruktora koji su bili upućeni da »organizovanjem partijskog rada potpomognu pokret Centralne bolnice«. Čitajući ih danas, čovjek mora da se unese i uživi u događaje i sve okolnosti same Četvrte ofanzive, pa da uoči mnoge jezive apsurdnosti u sadržaju tih izvještaja, ali, isto tako, neće smjeti da prenebregne ni neke opštije »norme« ponašanja među komunistima onog vremena, pa da i za autore izvještaja nađe koju riječ razumijevanja i opravdanja.

Dva su glavna objekta kritike u tim izvještajima: rad saniteta i rad partijske organizacije u bolničkim ešelonima. Čitalac dokumenata će lako zapaziti da se obadvije kritike u priličnoj mjeri uzajamno potiru tj. »kritikom« rada partijske organizacije u stvari se ekskulpiraju stvarni propusti i slabosti u radu saniteta, dok imaginarni propusti stoje s one strane ondašnje realnosti, pa i logike.

Sanitetu se predbacuje:

- da se njegov »aparata« (?) u cijeloj evakuaciji potpuno izgubio, pa ne samo da se njegovo prisustvo nije osjećalo, nego je čak i kočio evakuaciju tako da je cio teret pao na leđa vojske;

- jedan od najvećih propusta saniteta je u tome što nije organizovao odavanje pošte i ukopavanje mrtvih;

- Sanitetski odsjek nije se osjećao kao tijelo, pa se u toku evakuacije nije ni jednom sastao;

- Ljekari, osim časnih izuzetaka, pokazali su se kao zabušanti. U sanitetskom odsjeku se okupilo danguba, koje se moralo rasčistiti.

Danas, više od trideset godina poslije neretljanske epopeje, moglo bi se preko optužbi jednostavno preći s indignacijom. Pa ipak, što je napisano, ostaje napisano. Zato budućim istoričarima (jer o cjelokupnoj istoriji NOR-a nije još kazana posljednja riječ) a naročito onima koji će od pomenutih dokumenata graditi i doktorske dizertacije — a pogotovo u interesu istine na kojoj će morati da se zasniva i strategija eventualne naše odbrane - valja danas reći:

Prvo, taj tzv. sanitetski »apar« sačinjavali su ljekari, farmaceuti i medicinari koji su u 90% bili dobrovoljci, duboko privrženi narodnooslobodilačkom pokretu, ništa manje nego i ostali pripadnici partizanske vojske, razni rodoljubi, političari itd. Za razliku od partizana i komandanata, među ljeekarima, učesnicima velikog pokreta od Une do Drine, bilo je ne malo i ljudi u poodmaklim godinama: Kraus Gustav (58 godina), Herlinger Dragutin (56), Jošan Bulajić (55), Ginsberger Oskar (51), Gutmann Frida (50), Milošević Simo (47), Schlesinger Miroslav (48), Popović Dejan (46), Herlinger Ivo (47), Neumann Ljuba (44), Dulić Vojislav (43). Svi ovi, izuzev troje, ostavili su svoje živote na Sutjesci. Da su ovi ljudi samo koračali u koloni, bez ikakvih obaveza (a svi su bili dobri ljekari i predano radili u nezamislivoj oskudici materijala), savlađujući onako stravične terenske prepreke, pješice, gladni kao i ostali, valjalo bi im ukazati svaku čast. Istina je, i ja sam zaticao pojedince, i to mlađe od ovih, kako spavaju u kolibama na Prenju, dok su ranjenici ležali na stazi, bio sam grub zreća njima, ali ta činjenica ne umanjuje, nego još bolje potvrđuje, veličinu lapora i samoodricanja saniteta kao cjeline. Trebalo je biti ispunjen gnjevom protiv samog sebe, protiv vlastite nemoći u borbi protiv onog opšteg očaja, pa lapišati riječ »zabušanti«.

»Dangube« u Sanitetskom odsjeku su puka fantazija. Osim rukovodećeg i Statutom sanitetske službe predviđenog sastava, odsjek je imao još samo jedno idministrativno lice i četiri kurira koji su krstarili bez predaha, s kraja na kraj kolone, kao i između Odsjeka i Vrhovnog štaba.

Drugo, što se tiče odavanja pošte i ukopavanja mrtvih, taj prigovor je prava farsa. Neka savremeni istoričar skupa s izvještačima, prošetavši stazom od Jablanice do Glavatičeva, pa neka pokušaju iskopati jednu jedinu raku u onome kamenjaru! Kako je to moglo da izvede sanitetsko osoblje, ili bilo ko, ne imajući ni lopate, ni krampa, a moralo je da nosi žive ranjenike, neprestano požurivano baš od istih instruktora: »Ne zastajte, samo naprijed i naprijed!«

Treće, jednako smiješan prizvuk ima i konstatacija da se Sanitetski odsjek nije osjećao kao tijelo i da nije održavao sastanke. Sanitetski odsjek je sačinjavalo svega četvoro ljudi: doktori Kraus i Schlesinger, farmaceutkinja Jela Zunjić i ja. Mas bi trebalo staviti pred prijeku sud da smo se kretali uvijek grupno, kao nerazdvojno »tijelo« i da smo sastančili. Umjesto takvog apsurdna, situacija nam je naredila da se rasporedimo, neko na čelu, neko u sredinu, a treći na začelju nolničke kolone, dugačke i više od 70 km. Doduše, i u takvim prilikama mi smo je susretali radi vrlo kratkih dogovora (bez unaprijed zakazanog dnevnog reda!) i

to u Jablanici i dalje usput. Tek po stizanju u Glavatičevo mogli smo da se svi skupimo i na miru pretresemo situaciju. U jednom od tih izvještaja se ističe kako je na Celebiću održan uspješan sastanak proširenog Sanitetskog odsjeka, pa se taj događaj označava kao nekakav prelom u metodu rada saniteta, i kao posebna zasluga nekih komunista! Koješta. Zaboravilo se da ničija subjektivistička volja nije spriječavala sastanke na prenjским urvinama, pa tako nije ni podsjetila Sanitetski odsjek da se sastane na Celebiću. Operativna situacija je u jednom i u drugom slučaju bila odlučujuća! Na Celebiću smo se jedva dočepali toliko željene stabilizacije, mira i drugih uslova za organizovaniji rad.

Uostalom, oni dijelovi izvještaja u kojima se podvrgava kritici odsustvo partijskog života za vrijeme evakuacije ukazuju na pravo stanje tj. na istinske uzroke slabostima i u sanitetu. U izvještaju se konstatuje da operativna situacija (sic!, neprestani pokret) nije dozvoljavala redovnije partijske sastanke po bolničkim ešelonima! A da je za tim i te kako bilo potrebno, u to ne sumnjam. Jer, u onim prilikama nije bila rijetkost da su se pojedini komunisti u štabovima ešelona »zaboravili«, da su počeli voditi brigu više o sebi nego ranjenicima. U takvim slučajevima javna i kolektivna kritika na partijskom sastanku imala bi vrlo dobar učinak. Kao što sam već naveo, Aleksandar Ranković mi je bio rekao još u Livnu, februara mjeseca, da je odredio Vladu Dedijera i Božu Ljumovića da »organizuju partijski rad u Centralnoj bolnici i tako potpomognu evakuaciju«. Zaista dobra zamisao. Samo Partija je u onim uslovima mogla da sređuje međuljudske odnose, suzbija pojave sebičnosti, nervoze, panike i klonulosti duha. A što je bilo? Božo Ljumović, već postariji čovjek i nešto krući kao komunist, utopio se u bolničke ešelone, gdje je vjerovatno radio čisto partijski, ali o tome ništa ne znam. A Vlada Dedijer? Radio je onako kako je morao da radi, kako je nalogala operativna situacija! Teški događaji su naprosto preticali jedan drugog. Trebalo je tražiti konje i kola, prikupljati zaostale grupe ranjenika, izvlačiti ih iz snježnih mećava, ukratko, trebalo je spasavati živote u najelementarnijem smislu riječi. Povremeno je mogao da povikne: »Komunisti, na svoja mjesta!« Gledajući iz današnje retrospektive moglo bi se reći da je baš takav rad više odgovarao temperamentu Dedijerovom, a da je Ranković morao da odvoji i nešto veću grupu komunista za partijski rad u užem smislu riječi. Vjerujem da bi se tako mnoge nevolje lakše savladale.

Uostalom i Dedijer u izvještajima i u svome »Dnevniku« uvida snagu objektivnih okolnosti. Na jednom mjestu doslovce piše: »Partijska organizacija je u pokretnoj bolnici živjela slabim životom. Prije svega nije bilo rukovodstva (sic!). Uslijed velike udaljenosti jedne grupe od druge - meni je bilo nemoguće da obidem redovno sve partijske organizacije« (sic!) I još: »Trećeg maja smo otpočeli naš zadatak (tj. sređivanje partijskih organizacija - primjedba G. N.) ali uslijed vojne situacije morali smo da radimo na evakuaciji tifusnih«. A ta nepovoljna »situacija« pala je ne na Prenju, nego na Drini, kad je već zavlдало relativno zatišje. Tu smo, dakle! Eto suštine stvari.

Dakle, kad se podvrgavaju kritici rad saniteta i rad partijskih organizacija može se zaključiti: »Ista meta, isto odstojanje«, ali mjerila kritike nisu bila ista!

No, srećom po nas, slabosti organizacije uopšte, pa tako i partijske, bile su nadoknađene nečim što je jače i od same organizacije, a to je lična svijest i

odgovornost komunista kao jedinki. Oni sami, bez obzira na pomanjkanje sastanaka, direktiva i naređenja (mada je i toga bilo, i to prvenstveno od strane sanitetskog odsjeka) djelovali su u svojim sredinama kao komunisti, onako kako su najbolje mogli i baš takvo djelovanje je, po mom mišljenju, bila glavna sila sa mjom smo se odupirali zlu. Ne sastančenje.

Pa kako se može protumačiti suština tih izvještaja i kako je došlo dotle da A. Ranković u svome pismu od 19. maja 1943. partijskim instruktorima, drugovima vdadi i Juditi, piše o »anarhiji u sanitetu«⁴⁷ Nikako drukčije nego ondašnjim postojanjem »norme« po kojoj se krivac uvijek mora tražiti »dolje«, a da prestiž edne već hijerarhizovane institucije mora ostati neprikosnoven. Držeći se takvih lormi izvjestitelji su morali da nekako opravdaju sebe pred onima »gore«. To im e mora priznati kao olakšavajuća okolnost..

VI

Prionuvši poslu, poslije preležanog pjegavca, prvi zadatak mi je bio da tekнем sliku o rasporedu i stanju Centralne bolnice. Izuzev manjih svojih lijelova koji su se još bili zadržali na lijevoj obali Drine (selo Beleni) Centralna lólnica se, početkom maja 1943. razmjestila ovako:

Bolnica br. 1 u selima Sćepan Polju (oko 100 ranjenika na nosilima), i na ludinama (oko 400 ranjenika »konjanika«);

Bolnica br. 2 u selu Humu, na desnoj obali Drine, liječila je bolesnike od ijegavca (svega oko 400 bolesnika);

Bolnica br. 3 liječila je rekonvalescente od pjegavca, interne bolesnike i lakše mjenike (oko 2.500), a razmjestila se na širem prostoru sandžacke visoravni, među Drine, Čehotine i planine Ljubišnje, u selima: Čelebiću, Ječmištu, Borju, ijeci, Hoćevu i Suhom Polju. Sredinom maja će se jedan dio ovih ranjenika i olesnika premjestiti dublje jugoistočno, u Sandžak, uz desnu obalu Tare, u sela leštrovac, Slatinu i Bobovo.

Ukupan broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je početkom laja oko 3.500. Radi što bolje spremnosti za pokret svi dijelovi bolnice bili su rganizovani na vojnoj osnovi: svaka od triju bolnica imala je samostalnu omandu sa intendantom i dijelila se na bataljone i čete. Trijaža prema posobnosti za pokret (pješačenje, jahanje, ili nošenje na nosilima) morala je biti svakom trenutku ažurna. Nije postojala nikakva posebna centralna uprava olnice tako da je opšte rukovođenje sa sve tri bolnice palo neposredno na anitetski odsjek Vrhovnog štaba, nalazeći se u selu Rijeka - Radonjići.

Veza sa Vrhovnim štabom postojala je samo preko kurira. Nisam znao gdje ; nalazi niti sam imao vremena da ga tražim. U stvari je tih dana boravio u selu >urđevića Tari, na desnoj obali rijeke.

Sire obezbjeđenje prostorije koju je zaposjela Centralna bolnica ostvareno prije svega, stalnim aktivnim dejstvom naših jedinica raspoređenih u širokom rugu koji se protezao do linije Kalinovik — Gacko - Nikšić - Kolašin -

Mojkovac - Bijelo Polje - Pljevlja - Goražde - Kalinovik. Pored toga, Vrhovni štab je imao u vidu i razne mogućnosti lokalnih i neposrednih ispada i neprijateljevih napada koji bi mogli ugroziti Centralnu bolnicu. Zato je, pored ovog šireg, operativnog obezbjeđenja čitave slobodne teritorije, posebno usmjeravao ne samo pažnju nego i sam raspored nekih krupnih jedinica baš tako kako bi se postigla što bolja i neposrednija bezbjednost Centralne bolnice.

U naređenju Štabu Sedme divizije od 9. maja Vrhovni štab, pored ostalog napominje:

1) XVI i VIII vašu brigadu rasporedite u selu Đeđevu sa zadatkom da zatvaraju pravac ka selu Trbušću i štite bolesnike u selu Beleni.

3) Naročitu pažnju obratite na vaše desno krilo, tj. na selo Đeđevo - ne smete dozvoliti da vam nepr. prodre ka Trbušću i ugrozi bolesnike koji se još nalaze u selu Beleni, čija evakuacija ide vrlo sporo. Snosite punu odgovornost za bezbednost ovih bolesnika.

U opširnoj direktivi štabovima Druge proleterske, Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade od 10. maja Vrhovni štab ističe da je »zadatak ove operativne grupe da obezbeđuje zapadni deo Sandžaka i zatvori pravce koje sa leve obale Drine vode ka Sandžaku, a naročito da spreči ispade neprijateljskih garnizona iz Foče i Goražda u pravcu naše slobodne teritorije, tj. ka Čajniču, Celebiću i Šćepan-Polju...«

I dalje: »Imajte u vidu da se oko Celebića i u Pivi, na Rudinama, nalaze naše bolnice. Naročito oko Celebića grupisan je gro naših bolesnika i ranjenika. Vaša operativna grupa ustvari i zaštićuje ove naše bolnice na označenoj prostoriji kao što vidite iz datog vam zadatka«.

U daljem razvoju događaja, ukoliko se обруч neprijatelja sve više stazao, sve više i sve čvršće dolaziće do izražaja faktor »Centralna bolnica«, sve češće će sami štabovi divizija i brigada odvajati svoje već oskudne i nadasve dragocjene snage radi neposredne zaštite ranjenika.

Može se reći da je mirni interval od dolaska Centralne bolnice u Sandžak pa do početka Pete ofanzive (tačnije rečeno do saznanja o njenom početku) pravilno, svestrano i do maksimuma iskorišćen.

Među najhitnijim zadacima koje je trebalo riješiti bila je ishrana. Samo od dobre ishrane zavisio je oporavak nekoliko stotina tifusnih rekonvalescenata. Izdašnom pomoći iz jedinica, naročito iz Prve proleterske divizije, i poboljšanjem unutarne organizacije bolničke intendature, nadvladalo se ubrzo kritično stanje ishrane i zaustavile neželjene pojave u odnosu prema narodu (sitne krađice i otimačine). Medicinski rad podignut je na visinu koja je odgovarala tadanjim normama naših slobodnih teritorija. Vršena je stroga depedikulacija u suvim komorama koje su podizale specijalne ekipe Sanitetskog odsjeka. Oživio je kulturno-prosvjetni rad u bolnicama. Održana je proslava Prvog maja zajedno sa narodom. Ukratko, već prve sedmice mjeseca maja bolnica je iz osnova izmijenila svoj lik. Rezultati su se najbolje pokazali u naglom oporavljanju velikog broja ranjenika i rekonvalescenata koji su napuštali Centralnu bolnicu i odlazili u svoje jedinice. Osnova svih ovih uspjeha ležala je u povoljnoj operativnoj situaciji i,

đjedstveno, u aktivizaciji partijskog života među ranjenicima i sanitetskim osobljem i u poboljšanoj orijentaciji samog partijskog rada. Tek po dolasku u Sandžak i Crnu Goru komunisti među ranjenicima i osobljem prikupili su se i počeli djelovati organizovano kao komunisti. Pa i tada je trebalo nekoliko dana da se rukovodstvo partijske organizacije odvikne od šablona, da se ne prorađuju »problemi« religije, kolhoza i buduće Jugoslavije, nego da prionu na goruće zadatke dana: što bolje nahraniti, što bolje liječiti, što brže uništiti vaši, što brže osposobiti ljude za borbu.

Osim sređivanja prilika u Centralnoj bolnici Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba razvio je tih dana vrlo intenzivan rad i u drugim pravcima. Ukazala se potreba za bilo kakvim listom koji bi povezao cjelokupni sanitetski kadar u divizijama i u Centralnoj bolnici, preko kojeg bi se prenosile direktive i izmjenjivala praktična iskustva. Tako je nastao »Lekarski bilten«. Prvi broj ovog lista izašao je 12. maja⁴⁸. Na četiri šapirografirane stranice dat je osvrt na rad i greške u toku velikog pokreta za vrijeme Četvrte ofanzive, izloženi su principi sanitetske taktike.

Vjerujući da predstoji duže stabilizovanje bolnice na oslobođenoj teritoriji, Sanitetski odsjek je odlučio da održi i jedan kurs za brigadne higijeničare. Kurs je bio zakazan za prvi jun. Od jedinica je zatraženo da pošalju slušaoce. U pismenom referatu Vrhovnom komandantu od 16. maja Sanitetski odsjek iznosi, pored ostalog, i potrebu tješnje veze sa Vrhovnim štabom kao i potrebu za geografskim sekcijama. U istom pismu se traže »direktive za dalji rad saniteta« (pomicanje bolnica, težište operacija). Sanitetski odsjek je pripremio i jedan raspis štabovima divizija, koji je potpisao Vrhovni komandant i u kome je dat iritički osvrt na dotadanju borbu protiv pjegavca.⁴⁹

Kao što se to već toliko puta dogodilo u našem ratu, ova naša vjera u itabilizovanje bila je kratkog vijeka. Tek što smo zastali i uhvatili malo daha, tek ito se prvi put, poslije Prozora, začula pjesma i šala među ranjeničkim grupama, tek što smo donekle sredili iskustva iz najbliže prošlosti i zamislili budući rad, kad evo 16. maja, Sanitetski odsjek dobija jedno naređenje koje označava prekid »liko potrebnog i jedva dostignutog mirovanja. Naređenje Vrhovnog štaba odnosilo se na grupu ranjenika i bolesnika koja je bila smještena na sandžачkoj strani (Bolnica br.3) i njegova suština je bila u ovome:

- sve prezdravjele i rekonvalescente koji su sposobni za pješačenje uputiti u njihove divizije;
- teške (nepokretne), ukoliko ih tamo ima, uputiti na pivsku visoravan, tj. priključiti Bolnici br. 1 na Rudinama;
- preostale lake ranjenike i bolesnike pomjeriti sa čelebičke visoravni prema jugoistoku, ka selima duž desne obale Tare (Meštrovac, Slatina, Bobovo).

Kakav je osnovni smisao ovog pokretanja? Prva je pomisao, kad se o ovome razmišlja danas, da bi ono moglo značiti jednu od mjera koje je Vrhovni

⁴⁸ Vrijedi napomenuti da su se autori prvog broja »Lekarskog biltena« u trenutku kad su pisali članke, nalazili u početnom stadijumu oporavljanja od pjegavca. Pa ipak, čitajući ove članke i danas, poslije 30 godina, začuđuje činjenica da u njima nisu toliko vidljivi tragovi tifusarskog duha! »Bilten« je tehnički opremio Nikša Bulić, daktilograf u Sanitetskom odsjeku. Original se čuva u odjeljenju za istoriju vojne medicine Instituta za vojnomedicinsku dokumentaciju.

štab preduzeo da bi sačuvao Bolnicu od Pete ofanzive, čiji početak, kako se smatra, pada na dan 15. maja. Međutim, nije tako. Vrhovni štab je tek 18. maja došao do zaključka da je neprijatelj otpočeo novu ofanzivu. Motivi za ovo pokretanje ranjenika proisticali su iz vjerovatno prvobitnog osnovnog plana Vrhovnog štaba, naime da se Glavnom operativnom grupom izvrši prodor na istok, preko Lima, ka Srbiji. Prema tome planu trebalo je da se pokretni ranjenici kreću zajedno sa Glavnom operativnom grupom radi postupne popune jedinica prezdravljenim borcima, dok su se nepokretni ranjenici mogli povjeriti terenskim jedinicama na pivskoj visoravni u koju su se uvijek polagale nade kao u »teško pristupačnu«. Upravo tih dana odigrale su se u duhu ovog plana veoma oštre, mada bez uspjeha, borbe u dolini gornje Tare i Lima, oko Bijelog Polja, Mojkovca i Kolašina.

Sanitetski odsjek nije znao za ovu osnovnu ideju Vrhovnog štaba (ofanzivni pokret ka Srbiji), pa je i ovo naređenje za pokretanje bolnica ka selima uz desnu obalu Tare shvatio kao mjeru obezbjeđenja od eventualnih neprijateljskih ispada iz opkoljene Foče, a zatim kao mjeru nametnutu i razlozima ishrane. Sve do 22. maja Sanitetski odsjek nije znao za početak Pete ofanzive! Veza sa Vrhovnim štabom bila je veoma slaba, isključivo preko kurira. Pisma su stizala tek u roku od 12 sati, a nekada i kasnije. U toj početnoj fazi neprijateljske ofanzive, tj. sve do 22. maja, Sanitetski odsjek nije znao šta se zapravo zbiva, a pogotovu nije bio svjestan ozbiljnosti situacije.

Zaokupljen sređivanjem bolnice, njenim pokretanjem na istok, izvršavajući naređenje VS od 16. maja, a nemajući predstave o cjelini zbivanja, Sanitetski odsjek se našao u položaju da radi »na parče« i, još gore, da se bavi nekim poslovima »perspektivnog« značaja, poslovima koji su se teško uklapali u datu situaciju. Pojačano nadlijetanje aviona, bombardovanja koja su se čula odnekud sa istoka, pa i sami ispadi neprijatelja iz Foče prema Čelebiću (20. maja) i Humu (21. maja), kada su neposredno bile ugrožene bolnice, sve to nam je govorilo samo da se oko nas nešto priprema, ali ipak ne tako ozbiljno i ne toliko neobično za nas u tadanjim uslovima ratovanja.

Naređenje Vrhovnog štaba od 16. maja, iako se zasnivalo na sasvim drugoj, sada već neostvarljivoj ideji, ipak je, barem jednim svojim dijelom (evakuacijom nepokretnih ranjenika iz Sandžaka na pivsku visoravan), objektivno odgovaralo novonastaloj situaciji i donekle olakšalo izvršavanje kasnijih, određenijih naređenja koja su se zasnivala na sasvim novoj zamisli, na planu proboja Glavne operativne grupe prema sjeverozapadu, preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore.

Dan 16. maj označava prekid kratkog, svega dvonedjeljnog mirovanja bolnica, i početak novih ranjeničkih stradanja u stalnom marševanju, po naređenjima koja se, radi spasa ranjenika, množe iz dana u dan u stalnom krešendu napetosti između biti ili ne biti, u dilemi između »ostaviti ili povesti ranjenike sobom«. Otada, pa sve do proboja iz Zelengore, pokreti ranjenika sve češće se vrše cik-cak, ili naprijed-nazad, po najtananijoj žici između cjelishodnosti i necjelishodnosti, između nade i beznadnog, između spasenja i propasti.

Šta su ti pokreti predstavljali za ranjenike - nije teško zamisliti. Već je dosta pisano o surovom i besputnom sklopu zemljišta po kome se tada kretala naša vojska. Pa ipak vrijedi još jednom pogledati na geografsku kartu i podsjetiti se na

to šta znači kretati se, nošen na primitivnim nosilima ili jašući na iznemoglom konju, koračajući, ili puzeći slomljenih udova i iscrpljen od gladi i tifusa, što znači u takvom stanju savladivati prostore i voditi pravu bitku za vrijeme, prostore ispresijecane klisurama dubokim i do 1.000 metara, golemim planinama i moćnim planinskim rijekama. Ljudi su tada umirali na stazama, u hodu ili u trenutku kad sjednu da se odmore. Pored fizičke nepokretnosti ranjenika i bolesnika, stariješinski kadar bolnice morao se boriti sa još jednim, možda i težim, vidom nepokretnosti, sa duševnom utučenošću tifusnih rekonvalescenata: oni nisu reagovali ni na kakve pozive, ni na kakva naređenja, u njima su bili ugašeni svi nagoni, pa i nagon straha od neprijateljske avijacije; jedino što je još predstavljalo neku motornu snagu u njima bio je nagon gladi. Eto, u takvom stanju nalazili su se ranjenički i tifusarski »ešeloni« i »bataljoni« kada su im, pod pritiskom situacije na bojištu, stizala od nas naređenja »krenite odmah...« ili »prebacite se najhitnije...« ili »vratite se smjestu«.

Sedma divizija je 17. maja usiljenim maršem prešla preko čelebićke visoravni da bi uspostavila odbranu na Cehotini. Na prolazu kroz Celebić divizija prihvata iz Centralne bolnice oko 800 svojih tifusnih rekonvalescenata. I tek što su ovi iznemogli ljudi prevalili planinu Ljubišnju, jedva što su se malo prehranili pod okriljem svoje matične divizije, kad, već za desetak dana, moradoše obratnim pravcem na Taru i na pivsku visoravan.

Istoga dana (17. maja) otpočela je evakuacija svih preostalih ranjenika i bolesnika sa Celebića prema jugoistoku u duhu naređenja Vrhovnog štaba od 16. maja.

Štab Drinske operativne grupe određuje 18. maja jedan svoj bataljon za zaštitu Centralne bolnice »jer je neprijatelj drzak i lukav«. Svi teški ranjenici bili su prenijeti preko Uzlupa na pivsku visoravan, a lakši ranjenici i bolesnici pomjerali su se na istok u sela Unište, Meštrovac, Slatinu i Bobovo. Tifusni bolesnici iz Huma (Bolnica br.2), neposredno napadnuti od Nijemaca 21. maja, prebacili su se pod neprijateljskom vatrom preko Tare na Šćepan Polje. Do 22. maja čelebićka visoravan bila je ispražnjena. U te dane, kao što je poznato, odigrale su se ogorčene borbe sa Nijemcima i domobranima oko Celebića i, nekoliko dana kasnije, oko Trovrha i Zlatnog Bora, dakle, u neposrednoj blizini prostorije na kojoj su bili razmješteni ranjenici.⁵⁰

⁵⁰ *Muke od \aborava*

Zaljubljen u neke od svojih doživljaja ratnik često puta nije kadar ni da ih se otrese, a ni da ih smjesti u pravo vrijeme i prostor, da ih poveže sa drugim zbivanjima, da ih se u svemu i do kraja dosjeti. Tako ostaju u čovjeku kao zrnice nekakve nedokučive i mutne istine u beskrajnom vakuumu. Jedan psihijatar je davno napisao: »Gesund sein das heisst seine Vergangenheit iiberwinden«. (Biti zdrav, to znači moći nadvladati svoju prošlost). Pošto za vrijeme rata nisam vodio dnevnik (osim nekoliko epizoda) a izgubio sam mnogo i od onog što sam zapisivao, mene i dan-danas spopadaju bolesne krize od nemoći da definišem neka od svojih sjećanja. Tako je i s mojim Papkovim Dolom maja 1943. Zašto i kog dana sam tamo pošao sam samcat? Zašto sam ondje proveo jedno cijelo popodne i noć? U sjećanju mi ostaje duboko urezano samo ovo: potpuno puste seoske kuće, jeziva pustoš u oštrom kontrastu sa pitominom voćnjaka u cvatu; jeka boja na Zlatnom Boru; zar mora da se gine i na tako lijepom toponimu kao što je Zlatni Bor? Nigdje nikoga, sve dok iza jedne stijene ne nabasah na Ljubodraga Đurića. I on je sam. Komandno mjesto Drinske operativne grupe. Pitam Ljubodraga o situaciji. Ranjenike što brže na Pivu. Jedan jedini bombarder »Savoja« prelijeće pivsku visoravan na velikoj visini i spušta jednu jedinu tešku bombu, nasume, pilot je očevidno razbijao svoju dosadu. Pada noć i ja i nadalje ostajem u Papkovom Dolu. Mori me glad. Razvaljujem vrata od jedne kačare. Prazni čabrovi i karlice. Samo kiseljkasti miris mlijeka kog nigdje nema. Tu sam prespavao noć, buđen priviđenjem sira i skorupa. Papkov Dol? Zašto sam ondje boravio? Odakle i zbog čega takav naziv ovome ljudskom boravištu? Misterija iz tamnog vilajeta?

Tih dana Sanitetski odsjek se nalazio u selu Slatini. Osjećajući ozbiljne događaje oko sebe, ali ne znajući još uvijek za njihovu suštinu, ja sam se uputio 22. maja na istok, prema Đurđevića Tari, da bih tamo potražio Vrhovni štab i dobio obavještenja o situaciji. Na tome putu u šumi između Bobova i Kolijevke susreo sam Štab Prve proleterske divizije koji je bio u pokretu sa svojim jedinicama, prema Foči. U kratkom razgovoru sa Kočom Popovićem stekao sam najzad potpuniju predstavu o situaciji: radi se opet o ozbiljnoj ofanzivi protiv nas; boravak ranjenika na teritoriji Sandžaka nesiguran je tako da o daljem njihovom pomjeranju ka jugoistoku ne može, po Kočinom mišljenju, biti riječi; Vrhovni štab je već prešao na lijevu obalu Tare, vjerovatno na Zabljak. Ova saznanja ma koliko bila nelagodna, ipak su mi, makar i kratkotrajno, ublažila napetost koja je poticala od neizvjesnosti.

Dakle, što prije na lijevu obalu Tare! Opet na Pivu - taj jezičak prostora između dva duboka kanjona koji nam se tokom čitavog rata priviđao kao sigurno utočište za ranjenike, nepristupačno za neprijatelja! A šta onda? Zar odsudna odbrana na Pivi? Postoji li i jedan uslov za to? Koncentracija ranjenika na tako uskom prostoru, glad, avijacija, artiljerija! Treba, dakle, odbaciti i najmanju iluziju o takvoj mogućnosti. Znači, neka druga rješenja moraju se pronaći. Zar opet dugotrajan pokret sa probijanjem iz obruča?

Za prebacivanje preko Tare služila su tri prijelaza: kod Uzlupa, Tepaca i Đurđevića Tare. Uzlup je bio topografski najpovoljniji, ali i najnesigurniji s obzirom na neposrednu blizinu Nijemaca. Prelazi preko Ttp;ca i Đurđevića Tare bili su još vojnički bezbijedni, ali topografski nadasve teški uslijed velike dubine kanjona Tare, a osim toga su staze od Tare do pivskog platoa vodile preko novih i ne manje opakih prepreka: Veliki Štulac (2.103 m) i kanjon Sušice, dubok oko 600 metara. Rekonstruišem u mislima jednu od ovih staza: spuštanje sa sandžačke strane u kanjon Tare - oko 1.000 metara visinske razlike, zatim uspon na žabljačku visoravan - opet 1.000 metara, zatim još 500 metara uspona na Štulac, zatim 600 metara spuštanja u kanjon Sušice i »na kraju« (kraja nikad nije bilo!) isto toliko uspona na pivski plato. Danas je teško vjerovati da se to zaista zbivalo i još teže naučno objasniti odakle snaga za takve napore u naših ranjenika i bolesnika, a i sanitetskog osoblja koje je takođe bilo izmučeno bolešću, glađu i moralnom odgovornošću. O stravičnosti tih terena neka svjedoči i ova epizoda. Ranjenici iz sela Slatine treba da se premjeste u selo Tepca, na drugu stranu tarske klisure. Jedan ranjenik stigavši na sami rub klisure, pogleda u provaliju, pa u Tepca, pa opet u provaliju, te odšarafi bombu i tako prekrati svoje muke. Na prijelazu Tare od Slatine do Tepaca umrlo je 30 rekonvalescenata.

Već ova etapa odigravala se dosta dramatično, pod pritiskom događaja na frontu i uticajem protivrječnih naredjenja i direktiva koje su se smjenjivale zavisno od sve češćih i sve naglijih promjena u vojnoj situaciji.

Nijemci su 24. maja izveli prodor preko Čehotine ugrožavajući time desni bok Prve proleterske divizije i Centralnu bolnicu. Štab Prve proleterske divizije ocjenjuje da treba što prije evakuisati Sandžak. Istog dana je Sanitetski odsjek primio i naredjenje iz Vrhovnog štaba da se svi ranjenici i bolesnici iz Zabljaka vrate natrag u Sandžak! Radilo se o grupi lakših ranjenika, internih bolesnika i

tifusnih rekonvalescenata koji su upravo stigli iz Sandžaka preko Đurđevića Tare na Zabljak. Po naređenju je i postupljeno. Ovo naređenje očigledno nije više bilo u skladu sa datom situacijom, ali je imalo svoju osnovu vjerovatno u zamisli Vrhovnog štaba da se Glavna operativna grupa probije preko Foče. U duhu te zamisli vršeni su tih dana i žestoki napadi Prve proleterske divizije i Drinske operativne grupe na čitavom sektoru između Čehotine i Drine (Trovrh, Bakić, Zlatni Bor), ali bez željenih rezultata.

Novi ranjenici su pritali kao potoci u rijeku koja se zvala Centralna bolnica. Iznad sela Suhog polja, u smrekovoj šumi sam su-reo hiruršku ekipu Prve proleterske divizije. Đura Mešterović je operisao pod vedrim nebom; samo jedan čaršav razapet iznad operacionog stola štitio je da smrekove iglice ne padaju u ranu. Upravo donesoše s položaja od Zlatnog Bora ranjenog komandanta Kraljevačkog bataljona, Zivana Maričića. Đuro će mu amputirati stopalo, a ima još nekoliko rana u obadvije noge.

Pošto je odmah poslije toga došlo do razređenja naših snaga oko Foče i Čehotine (Druga proleterska i Majevička brigada su bile hitno upućene na Vučevo), to je i položaj preostalih dijelova bolnice na sandžačkoj strani postao još teži. Proleterska divizija prebacuje svoju komoru i divizijsku bolnicu preko Uzlupa na lijevu obalu Tare, a Vrhovni štab naređuje, preko Štaba Sedme divizije, da se Centralna bolnica definitivno evakuše iz Sandžaka na Pivu. Evakuacija se izvodi ubrzano preko Tepaca, sela Crne Gore i Sušice na pivski nlatu. Čitava Prva proleterska divizija napušta Sandžak 24. maja, podsjeća Centralnu bolnicu na hitnost evakuacije i ostavlja jedan svoj bataljon za zaštitu Dolnice u Slatini. Štab Sedme divizije obavještava člana Sanitetskog odsjeka Crausa, koji se nalazi u Tepcima, da je prinuđen da napusti desnu obalu Tare, a la evakuaciju iz Slatine na Tepca, kao i izvlačenje iz Tepaca u Crnu Goru, treba naksimalno ubrzati. O situaciji koja je tih dana vladala u Tepcima najbolje vjedoči izvještaj H. Krausa Sanitetskom odsjeku Vrhovnog štaba od 29. maja u 5 časova.⁵¹

U tom seocetu, što se priljepilo za klisuru Tare kao lastavičje gnijezdo, teklo se u jednom času više stotina ranjenika ne samo iz Centralne bolnice nego i z bolnica Sedme divizije, Treće dalmatinske brigade i drugih jedinica. Pokret od slatine do Tepaca bio je vanredno težak i praćen velikim pomorom ranjenika i -ekonvalescenata. U Tepcima ni hrane, a ni dovoljno konja za dalji pokret. Za prijenos na konjima bilo je 120 ranjenika, a konja svega 20 i to krajnje iscrpljenih. J izvještaju doktora Krausa značajna je još i rečenica: »Mi o opštoj situaciji ne mamo ništa, ali naslućujemo da smo pred velikim pokretom i trebalo bi da o ome imamo jasnu sliku, jer ovdje na žabljачkom području imamo sada preko „000 ljudi«.

VII

Posljednji ranjenik napustio je desnu obalu Tare 29. maja. Time je bila avršena prve etapa velikog pokreta Centralne bolnice za vrijeme Pete ofanzive. tad saniteta u ovoj fazi karakteriše se izvršavanjem prispjelih parcijalnih, a

⁵¹ Zbornik dokumenata sanitetske službe NOR-a, knj. 1, dok. br. 82.

ponekad i protivrječnih, naređenja. Ne poznavajući opštu situaciju, osim onog što se saznalo u susretu sa komandantom Prve proleterske divizije, 22. maja, sanitet nije mogao da ispolji veću inicijativu u samostalnom pronalaženju i predlaganju bilo kakvih mjera koje bi imale nekog hitnijeg uticaja na krajnji ishod.

Još dok je trajala evakuacija iz Sandžaka na Pivu, 27. maja sam krenuo iz Nikovića prema Žablaku da bih potražio Vrhovni štab radi dobijanja obavještenja o situaciji. Jahao sam s Kočom Popovićem preko valovite i gole pivske visoravni, pa preko kanjona Sušice, pa uz Štulac. Vrijeme turobno, maglovito i vjetrovito, oko nas neizvjesnost koja se sve više stezala oko srca i samo Kočin realistički optimizam uspijevao je da me malo razvedri. U noć smo pali na Crno jezero. Između golemih, mahovinom obraslih stijena uređeno je Titovo boravište. Tu je već bio i Peko Dapčević. Okupili su se na savjetovanje. Vidjeh i Engleze! Najzad se sjetiše nas. Šta nam donose? Iskrenu pomoć ili albionsko lukavstvo?

Toga dana, tj. 28. maja donijeta je odluka o probou preko Vučeva, Sutjeske i Zelengore i izdato naređenje za pregrupisavanje naših jedinica. Vrhovni komandant me upoznao sa tim odlukama, kao i s odlukom da istim pravcem probou treba da krene i čitava Centralna bolnica. Te noći u Vrhovnom štabu nije bilo govora ni o kakvoj drugoj varijanti rješenja ranjeničkog problema. Izgledi na uspješan probou bili su, barem tog trenutka, dosta sigurni, a ta sigurnost u meni zasnivala se ne toliko na procjeni realne situacije koliko na sasvim opštoj vjeri u uspjeh, koja nas je pratila tokom čitavog rata i koja je bila toliko puta osnažena prethodnim uspjesima. Istina, situacija je ovaj put u pogledu težine i ozbiljnosti bila bez presedana.

Najveću brigu zadavala je oskudica sredstava i snaga za prijenos ranjenika. U tome momentu Centralna bolnica mogla je računati na oko 2 - 3 stotine italijanskih zarobljenika, iznemoglih toliko da su se i sami jedva kretali. Konja za prijenos ranjenika moglo je biti jedva stotinu. Takvim snagama, čak i pod najpovoljnijim operativno-taktičkim uslovima, nije se moglo jednim potezom Centralnu bolnicu ni pokrenuti a kamo li završiti pokret preko onoliko terenskih prepreka.

Na referatu kod Vrhovnog komandanta ja sam se dugo lomio da li da mu izložim i obrazložim ovakvu svoju procjenu i da preko jezika prevalim riječi »nemogućno je«, tj. ono što se tako rijetko ili nikada nije čulo iz usta partizana. Mislio sam da situacija, iako teška, ipak nije kritična i da ne može nikada ni postati kritična. Osjećao sam da Vrhovnog komandanta, čija je misao sva zaokupljena planom probou, treba poštediti od toga da sluša izlaganja o raznim poteškoćama i »nemogućnostima«, koje su mu ionako bile dobro poznate. Nadao sam se da će situacija ipak dozvoliti da se poneka jedinica i veći broj konja izdvoje iz borbenog sastava i angažuju za prenos ranjenika. Zato sam primio odluku o pokretu ranjenika kao jedino moguće rješenje i sa jakim dozom optimizma koji je te noći svijetlio u Vrhovnom štabu krenuo odmah natrag u Nikoviće radi pripreme za izvršenje te odluke. Za mudrovanje »šta bi i kako bi« nije više bilo vremena. Trebalo je brzo djelovati i učiniti sve što je moguće da se postigne i ono što je izgledalo nemoguće.

Po prelasku Tare Centralna bolnica zaposjela je sva naselja na surovoj pivskoj visoravni: Rudine, Nikoviće, Šariće, Jeriniće, Babice i Žejično. I u selu Crnoj Gori, s onu stranu Sušice, na onome jezičku zemlje između kanjona Tare i Sušice, prikupilo se dosta ranjenika. To su oni mučenici koji su iz Sandžaka dva puta prelazili Taru kod Tepaca. Kuća za smještaj ranjenika bilo je tako malo da su se morali upotrijebiti i katuni oko naselja. U takvim uslovima bilo je veoma teško organizovati život bolnice, a naročito medicinski rad. Ljekari su sa najnužnijim sanitetskim materijalom o ramenu krstarili po čitave dane i noći od edne kolibe do druge ukazujući pomoć.

Broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici iznosio je prvih dana juna oko 2.000.⁵² Taj broj se narednih dana, sve do odsudnih događaja na rijeci Pivi i šutjesci, povećavao, jer su jedinice pri prelasku pivske visoravni ostavljale Centralnoj bolnici svoje nepokretne, pa i lakše ranjenike koji su poticali iz lajnovijih okršaja. Prema tome, možemo računati da je broj ranjenika u Centralnoj bolnici na dan pokreta prema Vučevu (4/5. juna) iznosio ne više od »200.

Sanitetski odsjek je odmah preduzeo mjere za predstojeći pokret. Izvršena je ačna trijaža ranjenika prema njihovoj pokretljivosti. Učvršćen je i popunjen ;omandni kadar pojedinih ešelona. Preko partijske organizacije upoznati su svi anjenici i bolesnici sa osnovnim zadatkom: što bolje se osposobiti za pokret. ianitskom odsjeku je od strane CK KPJ pridodat i Politodjel (Vjera lovačević, Radovan Radović i Milija Sekulović).

Ali, upravo u te dane nadvila se nad Centralnom bolnicom nova avet, ne lanje strašna od njemačkih divizija, koja će uspjeti ne samo da otme veliki broj vota, nego i da s najgrubljim cinizmom posegne za najčvršćom osnovom naše arbe - partizanskim moralom. Bila je to avet totalne gladi. Pivska visoravan ni najboljim vremenima ne bi bila u stanju da prehrani toliki broj ranjenika a amo li tada, na kraju druge godine rata i pogotovo u sezoni kao što je bilo roljeće 1943. godine. Pored toga, sve jedinice koje su hitale iz Sandžaka na učevo i Sutjesku snabdjele su se na brzu ruku posljednjim grlima stoke koja su : još mogla pronaći na Pivi. Tu više nije moglo da bude govora o obrovoljnom prikupljanju preko narodnih odbora. Moralo se ići u rekviziciju, . na primjenu sile. A silu je trebalo imati. Nju nisu imale bolnice, barem ne u itom času, sve do intervencije Vrhovnog štaba. Tako se događalo da su poneke dinice naprosto povele i ono malo stoke koja je bila već prikupljena za bolnicu, oliko god su se te pojave teško odrazile na raspoloženje naših ranjenika, ipak se ne moraju donekle razumjeti: jedinice su dobijale najhitnije zadatke od čijeg je vršenja zavisila sudbina ranjenika, one su morale po svaku cijenu da se snabdiju inimalnom hranom; vjerovatno su računale da bolnica ostaje u »pozadini«, pa i problem ishrane neće biti tako težak kao na pustom Vučevu i Magliću, gdje ih kaju teški bojevi s neprijateljem. I raspoloženje naroda, ukoliko ga je još bilo

⁵² Prema sačuvanom izvještaju Stanka Martinovića, bilo je tačno 1.088 pješaka, 575 »konjanika«, i 137 ijenika na nosilima. U odnosu na brojno stanje u početku maja razlika je za 1.400. Faktički je za to vrijeme >ušten iz Centralne bolnice u jedinice veći broj bolesnika i ranjenika, ali je i primljen znatan broj novih iz bi oko Foče i Čehotine.

po tim selima, počelo se okretati protiv nas. Na takvoj osnovi počeli su oživljavati i četnici. Tako su četnici u selu Babićima i Šarićima napali bolnicu i potjerali stoku.

Usljed gladovanja naglo se pogoršao i tok ozdravljenja ranjenika. Počeo je pomor. Dnevno je umiralo oko 15-20 drugova. Iako se »trudio da što manje opterećuje Vrhovni štab pitanjima koja nisu čisto vojnog karaktera«, da ne bi ovakvim pojavama, koje su bile zaista izuzetne u čitavom našem ratu, remetio koncentraciju njegove misli i akcije, Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba ipak nije mogao a da ne obavijesti o tome u dva podrobna izvještaja od 1. i 3. juna⁵³. Intervencija Vrhovnog štaba nije izostala i stanje se potonjih dana donekle popravilo.

U znak poštovanja istorijske istine treba prikazati još jedan vid djelatnosti Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba u tim danima, djelatnosti koja izgleda pomalo čudna, smiješna i tužna, ali je bila ne manje logična u »istorijskom« smislu.

Već je ranije rečeno da je Sanitetski odsjek namjeravao da 1. juna započne sa jednim kursom za brigadne higijeničare. U dopisu referentu saniteta Prve proleterske divizije od 23. maja Sanitetski odsjek još uvijek, uprkos izmijenjenoj situaciji, ne skida s dnevnog reda pitanje ovog kursa, već samo nagovještava da će se on »nešto odložiti«. Staviše, požuruje da se izvrši pravilna selekcija kandidata za ovaj kurs. Istim dopisom traži se popunjavanje »upitnih araka« za cjelokupan sanitetski kadar! Ali najviši domet ovog administrativnog duha predstavlja naređenje Sanitetskog odsjeka od 3. juna.⁵⁴ U njemu su do pedanterije razrađene administrativne, organizacione i disciplinske mjere koje treba sprovoditi u Centralnoj bolnici. Čega tu sve nema! Daju se propisi kako se uredno sastavljaju akta, traži se popis funkcionera koji su ovlašteni da potpisuju akta, traže se redovni dnevni izvještaji koji treba da sadrže, ni manje ni više, nego 15 tačaka, detaljno je razrađen postupak sa umrlima itd., itd... A istog dana, 3. juna 1943, Odsjek je slao u Vrhovni štab dramatične izvještaje o katastrofalnom stanju ishrane. Tog istog dana izbila je kriza na Magliću i Sutjesci i Vrhovni štab održava savjetovanje u Mratinju.

Kako objasniti ovaj drastičan i donkihotovski komičan nesklad između pomenutih administrativnih akata i stvarnosti u kojoj smo se nalazili? Ponajprije, treba reći da su oni bili začeti još u sandžaskom periodu, oko polovine maja, dakle, u sasvim drukčijoj situaciji, a 3. juna su dobili samo konačan oblik. Kakve su bile pobude i razlozi za ovakav rad? Prvo, u razvoju naše narodne vojske postojala je stalna tendencija da se svim pojavama i stvarima koje su nicali spontano ili, štaviše, kao rezultat lične inicijative ili samovolje pojedinaca dadne neki organizovani oblik, da se niži oblici organizacije prevode u više, čim uslovi za to sazru. Težilo se sputavanju »partizanštine«. Težilo se uvijek da se gleda unaprijed, ispred i iznad trenutne stvarnosti. Mi smo se u sanitetu takođe sukobljavali sa partizanštinom raznih oblika: jedanput je to bilo neodgovorno nagomilavanje lijekova i kadrova u »svojoj« jedinici, dok je na drugom mjestu

⁵³ Zbornik, knj. 1. dokumenti br. 83, 84 i 86.

⁵⁴ Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u, tom 1, dokumenat br. 87.

vladala krajnja oskudica. Drugi put, to je bio nebrizljiv odnos prema dokumentaciji, na primjer, izostavljanje takve »sitnice« kao što je datum, čas i mjesto odakle se šalje neki važan izvještaj itd.

Ali, postojao je još jedan koliko ozbiljan toliko i glup razlog zbog koga se Sanitetski odsjek tada upustio u propisivanje organizacionih, administrativnih i disciplinskih mjera u čiju praktičnu vrijednost i ostvarljivost, u ondašnjoj situaciji, nije ni sam mnogo vjerovao! Riječ je o onim izvještajima instruktora Centralnog komiteta o kojima sam već pisao. Na osnovu njih se moralo »nešto« učiniti kako se ne bi izlagali ponovnoj kritici. Sve ovo vrijedi da bude zabilježeno samo zato da bi poslužilo kao iskustvo i pouka kako u buduće ne bi trebalo raditi.

Tih dana sam još jedanput prokrstario linijom Nikovići — Sušica - Crna Gora. Ispnem se iz klisure Sušice i dočepam ravne šumske staze, kad ugledam pred sobom konjski leš, sav već oglodan, glavom okrenutom prema meni. Ništa neobično u ono doba. Ali, šta se to zbiva, ili me samo moja mašta vara? Konjska glava poskakuje. Pođem bliže i u grudnom košu otkrijem italijanskog zarobljenika. Uvukao se da istrgne posljednje ostatke bijele džigerice.

Četvrti jun označava kraj trodnevne stabilizacije Centralne bolnice na pivskoj visoravni. Peti jun predstavlja i kraj Centralne bolnice kao organizovane cjeline.

Od toga dana, pa do 13. juna, ona se svakim danom sve više rasparčava i topi, postaje bezoblična masa nad kojom više ne može da gospodari nikakva organizujuća snaga, jer, u svojoj nemoći da se pokrene, ona po sili fizičkog zakona, otkazuje svaku poslušnost svemu što je imalo ma kakve veze sa riječju »pokret«, »ubrzaj«, »vрати се«, »skloni се« itd... S druge strane, Vrhovni štab u tim danima reaguje na svaku promjenu situacije, on naprosto treperi svakog sata nad sudbinom Centralne bolnice, šalje naređenja i protivnaređenja, ali sve to bijaše uzalud, jer više nije bilo uslova da Centralna bolnica izvrši makar i jedno od njih.

Događaji su tekli ovako:

Trećeg juna, na savjetovanju u Mratinju, Vrhovni štab donosi poznatu odluku o podjeli Glavne operativne grupe u dvije manje. Situacija koja je toga dana vladala na frontu na Sutjesci bila je tako teška i neizvjesna, da je postojeći plan pokretanja cjelokupne Centralne bolnice prema Sutjesci i Zelengori morao biti napušten. Toga dana nameće se, silom postojećih prilika, prvi put nova ideja, jedno u kvalitativnom pogledu sasvim novo rješenje problema ranjenika, rješenje koje nije imalo presedana u ratnoj praksi jedinica koje su se tada nalazile u sastavu Glavne operativne grupe: odlučeno je da se teški ranjenici ne pokreću nego da se ostave skriveni u špiljama i pećinama pivskog kanjona, a da pokretne ranjenike povedu sobom Sedma i Treća divizija pravcem njihovog probijanja, prema Sandžaku ili Goliji.

Četvrtog juna održan je u Nikovićima sastanak između delegata Vrhovnog štaba (Milovan Đilas), komandanta Južne grupe (Radovan Vukanović) i članova Sanitetskog odsjeka na kome su razmotrene mjere koje treba preduzeti shodno

gornjoj odluci. Određeno je rukovodstvo za dio Centralne bolnice koji treba da ostane skriven na Pivi, i pošlo se u potragu za skloništima. Iste noći, 4/5. juna, počeo je pokret Centralne bolnice, i to: nosila prema kanjonu rijeke Pive, a pokretni ranjenici prema rijeci Tari. Nastupila je pometnja.

Petog juna uveče, poslije izvještaja Štaba Južne grupe da je prelazak preko Tare nemogućan, jer je sve njene prijelaze već zaposjeo neprijatelj, Vrhovni štab iz Mrkalj Klada naređuje da cijela Južna grupa krene za glavninom prema Sutjesci, da se pokretni ranjenici povedu, a sa nepokretnim da se postupi u duhu direktive od prethodnog dana, tj. da se posakrivaju u špiljama rijeke Pive. Iste noći Sedma divizija kreće prema Pivi. Teški ranjenici već su u pokretu ka Pivi. Dva člana Sanitetskog odsjeka (Vojo Đukanović i ja) upućena su na Vučevo da organizuju prihvata ranjenika.

Šestog juna uveče, uslijed novog pogoršanja situacije kod glavnine (teške borbe na Barama, Nijemci ovladali Magličem i prijete da se spuste na Vučevo), Vrhovni štab šalje iz Mrkalj Klada naređenje Sedmoj diviziji da sa jedinicama koje su se već prebacile preko Pive nastavi pokret usiljenim maršem prema Sutjesci i Zelengori, da sobom povede i sve ranjenike koji su se već prebacili preko Pive, a svi ostali ranjenici, konjanici i pješaci da se zaustave na desnoj obali Pive. U istom duhu je poslato naređenje i delegatu Vrhovnog štaba u Štabu Južne grupe, s tim što je u tom naređenju još jače podvučen zahtjev da se obustavi svako dalje prebacivanje jedinica i ranjenika na lijevu obalu Pive i što je ponovo sugerirano forsiranje Tare i proboj u Sandžak. Ranjenici: teški da se sakriju na prostoru Pive i Durmitora, a svi ostali da se povedu preko Tare i razmjestе po Ljubišnji. Ovo naređenje zateklo je:

- glavninu Sedme divizije u pokretu na Vučevo;
- komandanta Sedme divizije, Pavla Jakšića, na prijelazu preko rijeke Pive, i to 7. juna prije podne. Tu me Jakšić slučajno susreće i upoznaje sa naređenjem;
- dio pokretnih ranjenika u usponu na Vučevo i na pivskom prelazu;
- teške ranjenike na vrletnoj stazi u spuštanju niz kanjon Pive;
- Štab Južne grupe i dio Sanitetskog odsjeka u Nikovićima.

Štab je primio naređenje radiogramom 6. juna uveče. Delegat Vrhovnog štaba odlučuje da Sanitetski odsjek krene za Sedmom divizijom.

Sedmog juna. Pokretni ranjenici nalaze se na Vučevu, na uzbrdici ka Vučevu i na prijelazu preko Pive.

Teški ranjenici rasuti su duž čitave staze, od vrha klisure pa do mosta na Pivi. Na čitavoj desnoj obali Pive opšti zastoj evakuacije, krkljanac na stazi, bombardovanje avijacije i artiljerije, atmosfera neizvjesnosti, bespomoćnosti i očaja.

Vrhovni štab šalje ponovo naređenje da čitava Južna grupa sa pokretnim ranjenicima krene brzo za glavninom, a teški ranjenici da se zbrinu u duhu ranije direktive.

Osmog juna. Treća divizija vrši bezuspješan pokušaj da forsira Taru kod ušća Sušice. Popodne istog dana priprema se za pokret preko Pive zajedno sa svim pokretnim ranjenicima.

Situacija Centralne bolnice toga dana:

Na Vučevu u pokretu sa Sedmom divizijom ka Dragoš Sedlu oko 1.000 pješaka.

U kanjonu Pive i na pivskoj visoravni svi nepokretni ranjenici (oko 1.000) i još koja stotina zaostalih pješaka.

Lveće istog dana: Treća divizija formira marševsku kolonu i žurno kreće prema rijeci Pivi. Sobom povlači sve ranjenike koji su iole mogli da se kreću. Noću 8/9. juna divizija silazi niz klisuru Pive. Staza zakrčena nosilima. Divizija prolazi, a ranjenici na nosilima ostaju. Rastaju se drug od druga, brat od brata, doskora rame uz rame u borbi, a sada jedni u koloni koja promiče, a drugi na nosilima ostaju čekajući strašni kraj. Čine se pokušaji da se ranjenici sklone ustranu i sakriju iza stijena. Opšta bespomoćnost da se ma šta bitno izmijeni. Svi svjedoci i svi opisi slažu se da je to jedna od najzubudljivijih i najstrašnijih noći možda čitavog rata.

Kasno u noć istog dana: Stab Sedme divizije, kad je stigao do Suhe Gore, primio je po kuriru pismo od Vrhovnog štaba da usiljenim maršem produži mjesta ka Sutjesci, a da ranjenike, koji su već krenuli sa divizijom posakriva u ;umama Vučeva ako bi oni doveli u pitanje brzinu marša divizije. Komandant livizije i ja, na osnovu ovog naređenja, zajednički sastavljamo i potpisujemo pismo za člana Sanitetskog odsjeka, dra Đukanovića, da povede samo one anjenike koji mogu da se kreću ukorak sa borcima, a sve ostalo da posakriva u umi. Srećom, bilo je već nemogućno da se ovo naređenje sprovede, pa su svi anjenici noću 8/9. juna krenuli za divizijom sa Vučeva ka Sutjesci.

I moj lični moral bijaše tih dana na jednoj od najtežih proba. Ne bih mogao eći šta me je više pritiskivalo i potresalo, da li sudbina piviljanskog naroda ili mjenika. Sve se bilo uskomešalo i uznezvjerilo, ne znajući kud bi i šta bi. Sretam .udinjanje, stare znance iz 1942. kad su nam njegovali promrzle »igmance«. Već apuštaju svoje prelijepo i pitomo Crkvičko polje, izdižu stoku i čeljad u više redjele, traže kakva tajna skloništa, ali šta to sve vrijedi kad će Nijemac pretresti taku jamu i svaki grm. Susretne Miloša Gašovića, odbornika i ljudinu adinskog, sjedne na časak, njegova žena Anđa iznese mlijeka, a ja ne smogah nage da Milošu kažem išta što bi imalo značenje nade i utjehe, ništa osim ajopštijih parola.⁵⁵

Podem niz onu strašnu stazu ka Pivi. Nosila u zastoju. Jedna snose dolje, a ruga vraćaju odozdo. Sukob direktiva. Zatičem na nosilima i Zivana Maričića.

⁵⁵ Osamnaest godina kasnije posjetio sam selo Rudine, našao Miloša Gašovića u njegovoj kuli. Ostao >lem kao orao, samo što se nešto povio. Djecu je izveo na životni put. Vojin, onaj što se ranio mojim štoljem 1942. sada je pravnik u Foči. Ali mnogih drugih Rudinjana nema više u životu. Pitam za Neda arabasii, onog s drvenom štulom koji je najrevnosnije posjećivao sve naše »kuferencije«, volio da priča i sluša lilazeći neprestano »igmance«. Njegov brat Mirko mi kazuje: »Prijed no što će u selo doći Nijemci, naljegoše ed Nedovu kuću partizani, zatekoše Nedu s nešto ječmena sjemena u kesi, baš pošao da je baci u tek uzoranu \ u. O, jadlo li nam bješe oranje toga proljeća. Kac Nedo pazi izgladnjele partizane izdijeli im svakome po Lgršt ječma te mu ne ostade ni zrna, rekavši: vaša borba i vaša muka je sad moja njiva. Petoga dana potom srne njemačka sila, a mi pogojosmo neko u planinu, neko u tarske škripove. Selo je planulo. Nedo se sa tom povukao u kolibu u planini. Kad naidu Nijemci, žena nagne bježati, ali je kuršum stiže na plotu. Tamo je ata presamičena. Neda su prostrijelili kroz grudi. Živio je još tri dana. Ostavio je iza sebe pisamce u kome se rašta od dece«.

Taj trezveni i blagi seljak-proleter od Kraljeva, izvanredan vojnik i junak, obradova se svome nekadašnjem »mediku«. Sjedoh kraj njega: »Ne brini, Zivo, cijela Treća divizija je još iza nas, pokupiće sve ranjenike«. A Živan je podijelio sudbinu svih teških ranjenika. Nijemci su ih nekoliko dana kasnije nemilosrdno pobili. Koliko sam i sam bio zapao u psihozu nesigurnosti svjedoči i to što sam na toj stazi odbacio svoj dnevnik koji sam vodio još od kraljevačkih dana, uvratio sam u glavu da će mi i' taj minijturni blokčić smetati u pokretu. Mislim da je i direktiva da se ostave i zakopaju teška oruđa, doprinijela takvom mome besmislenom postupku.

Deveti jun. Sedma divizija sa oko 700 ranjenika Centralne bolnice, dječjim domom i svojom divizijskom bolnicom stiže poslije podne iznad Sutjeske gdje u gustoj šumi sačekuju noć radi prelaska rijeke.

Treća divizija izbija na Vučevo. Putem prikuplja zaostale ranjenike Centralne bolnice. Artiljerija i avijacija stalno tuku po koloni i nanose velike žrtve.

Deseti jun. Sedma divizija u zoru prelazi Sutjesku. Po svanuću Nijemci odsjecaju na Sutjesci bolnicu Sedme divizije, dječji dom i jedan dio ranjenika Centralne bolnice. Veći dio zarobljavaju i strijeljaju na mjestu, a manji dio uspijeva da se prikrije i sutradan poveže sa Trećom divizijom. Pod stalnim udarcima avijacije i artiljerije Sedma divizija i oko 600 ranjenika stižu predveče na Lučke Kolibe.

Treća divizija provodi cio dan na Vučevu tučena avijacijom.

Jrinaesti jun. Razbijena Treća divizija na Sutjesci.

Ovo je suva hronika najvažnijih događaja koji su se odigrali u Centralnoj bolnici i oko nje.

Moje lično djelovanje u tim zbivanjima može se podijeliti u dvije faze: sve do 8. juna, dok su Centralna bolnica i Sanitetski odsjek predstavljali kakvu-takvu cjelinu, organizam povezan kuririma, ja sam bio u mogućnosti da koliko-toliko utičem na stvari, dabome u duhu direktiva koje su još stizale od Vrhovnog štaba. Posljednji čin je pomenuto naređenje koje smo potpisali Pavle Jakšić i ja, upućeno Voji Đukanoviću na Suhoj Gori (Vučevo) 8. juna u noći.

Poslije te noći - uslijed akutne vojne situacije, kako na Sutjesci tako i kod Treće divizije na Pivi, uslijed iskidanosti i pometnje u koloni Centralne bolnice - i ja sam postao »obični partizan«, nemoćni posmatrač događaja.

Sa svojim sinovcem Miroslavom zatekao sam se u koloni Sedme banijske divizije uz koju se priključilo oko 600 lakših ranjenika i rekonvalescenata. Moja lična doživljavanja tih dana tekla su ovako:

9. juna: jutro na Lokvi Dernečištu. Vrh Maglića (k. 2386) obasjan suncem. Na stjenovitom vrhu raspoznaje se grupa Nijemaca. Uskoro se odozgo oglasi top. Granate padaju nasumce po šumi. Pokraj staze na Mrkalj Kladama sjedi čovjek naslonjen leđima na bukvu kao da se odmara. Zagledam ga. Mrtav je. Zaustavljamo se cio dan u šumi iznad Sutjeske. Vodi se žestoka borba svim postojećim oruđima. Avijacija neprestano iznad klisure. Pucnjevi i eksplozije višestruko odjekuju između planina. Od divizijske intendature dobijam komad

goveđeg mesa, posljednje sljedovanje. Padom mraka suljavamo se ka Sutjesci. Na konju gazim rijeku. Miro se valjda držao za konjski rep. Čuju se krici i povici. Pojedinci se otkidaju od lanca, povučeni rijekom. Tek poslije rata sam doznao da je u onoj gužvi bila snaja Katica sa dvoje djece, da su me raspoznali i dozivali, a ja nisam ništa čuo uslijed huke Sutjeske.

10. juna: još je noć, kolona u zastoju na Tjentištu, ispod Usovičkog potoka. Niko ne zna zašto stojimo. Njemački top tuče sa Košura. Zatim beskrajna strmina Usovičkog potoka. To je bila, kako smo kasnije saznali, jedina preostala struga u njemačkom obruču, široka svega 3 km, između vilinjaka (k. 1764) i nekadašnjeg sela Krekova. Uspinjemo se po bespuću, kroz prašumu u kojoj na svakom koraku leže ispreturana stara stabla. Moja nepažnja me zavede te konja povedem preko jednog debelog stabla, umjesto da ga zaobiđem. Konj pokuša da ga preskoči ali ne uspije. Ostavši presamićen trbuhom na klizavom stablu konj izgubi ravnotežu te se otisne niz strminu i, preturivši se nekoliko puta, dočeka se trbuhom na jedan oštar panj. Ispade mu cijela utroba. On se podiže na noge i stane da osmatra i njuši samog sebe, drhteći. Plavičasto isparenje iz njegovog trbuha, izazvano hladnoćom jutra, bijaše posljednja slika koja mi ostade u sjećanju na mog saputnika kog sam više vodio nego što sam jahao na njemu. Toliko je bio onemoćao od gladi.

Savlađujemo golemo, oblo i mahovinom obraslo stijenje i na jednoj od tih stijena ugledah Uroša Krunića, komesara jedne od banijskih brigada. Stoji Uroš uspravno i nešto naređuje borcima. Približujem mu se i vidim ga u licu užarenog kao buktinja. Pipnem čelo. Pjegavac. U takvom stanju Uroš mi se prikazao epski veličanstven.

Pasem zečji kupus, kiseo, osvježava. Zamalo zapraštaše mitraljezi. Neko poviče: »Čuvajte Nazora!« Šestorica umornih boraca vuku pjesnika Vladimira Nazora na nosilima uz beskrajnu strminu. Mitraljeska vatra se utiša, već smo dosegli sedlo planine, kad naletješe avioni. Bombe su napravile kasapnicu. Previo sam samo dva ranjenika, jer više nisam imao zavoja u torbici. Gubim vezu sa kolonom. Srljam niz skoro okomitu padinu ka potoku Hrčavki. Tišina. Mučna tišina.

Nikog više na vidiku. Na obali Hrčavke nešto mi šapne iz primozga »Situacija je gadna, čuvaj noge, ko će znati šta te još čeka«. Izujem čizme i operem noge u studenoj vodi. Potom se obazrem unazad i uvis: Tisovo Brdo (k. 1379) i na njemu Nijemci. Jedan kilometar odstojanja vazdušnom linijom, no, pošto su stajali na oštrici horizonta, a bilo je vrlo toplo prijedodnevno sunce, sasvim jasno vidim da su Švabovi do pojasa goli. Uživaju mangupi. Za njih je sve ovo samo jedna planinarska ekskurzija. Čak mi se pričulo kako se cerekaju ali mi se to samo učinilo. U neposrednoj okolini još uvijek vlada nespokojna tišina. Oko mene i Mire nigdje nikog. Zar je moguće da je kolona umornih Banijaca, apterećena još i nosilima s Nazorom, već toliko izmakla dok sam se bavio oko zra dva ranjenika? Samo u daljini se čuje boj. Produžimo preko Hrčevke stazom jz Debelu Ravan. Stara šuma. Uspion postaje sve teži, ne toliko zbog terena iohko zbog zamora i gladi. Tek pri vrhu sustižemo grupice ranjenika. Vodi ih Hadomir Burić. Kad smo se ispeli na visoravan, već na domaku Lučkih koliba, sjednemo u zaklon između dva oborena debla, pa ćemo da se odmorimo, samo

časak, ali nas savlada san. Uprkos bombardovanju odspavali smo do kasno popodne.

U šumi iznad Lučkih Koliba sustignemo dijelove Sedme divizije. Odmaraju. Ne mogu da nađem Jakšića. Sunce se priklanjalo zapadu i baš na horizontu, prema suncu, oštro se ocrtava neka stjenovita čuka. Na njoj plamti okršaj. Do čuke, preko lučkih livada, ima svega 3km i jasno vidim oblačke od minobacačkih eksplozija, vidim ljude kako strčavaju prema našoj strani. Avioni se neprestano obrušavaju. Bila je to borba na Lj-ubinom grobu. U tome času nisam još znao za pravi značaj te borbe, ali mi je bilo jasno da su naši u odbrani. Okršaj se čuo sve do pada mraka.⁵⁶

Potražim Vrhovni štab i nađem Tita s povijenom lijevom rukom. Ranjen je prethodnog dana. Ranu je povila doktorka Olga Milošević. Komplikacija nema. Izvijestio sam ga o situaciji Centralne bolnice, naravno onoliko koliko sam znao: sa Sedmom divizijom je prešlo Sutjesku oko 600 ranjenika. Većina, i to teških je još na Vučevu i klisuri Pive. Tito je primio izvještaj bez komentara, ali vrlo potištena lica. Mislim da je taj susret bio na onome mjestu, ispod stijena, blizu Lučkih koliba, gdje je Savo Orović snimio poznatu fotografiju Tita sa Ivanom Ribarom.

Spustila se noć. U šumi su Banijski kraj vatara. Povici i dozivanja. Pronađem Štab 7. divizije. Noćas se kreće dalje u proboj, baš ispod Ljubinog Groba. Izvadim iz torbice meso što sam ga dobio jučer popodne iznad Sutjeske. Pojedem ga sirovog. Bilo je vrlo mekano i ukusno.

11. juna: Poslije ponoći smo krenuli preko Lučkih Livada, najprije pravo ka Ljubinom Grobu, a onda zalomimo ispod njega u desno prema Vrbničkim Kolibama. Kolona svaki čas zaostaje i sporo odmiče. Da li ćemo proći mimo Nijemaca neopaženo, dok još traje noć? Spustila se kiša. U sami osvit, na goljoj livadi što se spustila ka Vrbničkim Kolibama, ošine nas mitraljeska vatra s lijeve strane tj. sa Ljubinog Groba. Nastade mala pometnja. Tu zateknem Olgu Dediđer i Ivicu Pavletića, hirurge Druge proleterske divizije. Olga je na konju s desnim ramenom u zavoju. Saznajem da je ranjena jučer na Milin Kladama za vrijeme bombardovanja u kome je ranjen Tito i kad su poginuli Đuro Vujović »Španac« i Vako Đurović, komandant 4. crnogorske brigade. I Englezi su dobili vatreno krštenje: poginuo je kapetan Stewart a ranjen kapetan Deakin. Ne mogu da savladam nekakav ključ zle krvi u sebi: sad naši saveznici barem znaju ko protiv koga ratuje. Gledam Olgu: na blijedom licu još su postale izrazitije njene lijepe, ogromne crne oči, niz vitice kose cijedi se kiša. Nalik mi je na karijatidu iz antičkih vremena. Dobro podnosi ranu, ali se boji gangrene. Ivica misli da se amputacija neće moći izbjeći. Užasavam se od pomisli da Olga, kao hirurg, treba da izgubi ruku. Sjećam se skijanja u Košutnjaku, još iz studentskih dana. Sjećam se i kako smo se obadvoje prevarili u dijagnozi mog pjegavca, proljetos.

Uronili smo u prašumu Zelengore, u maglu i sitnu kišu. Negdje oko Balinovca sustignem Štab Peka Dapčevića. Zastali su, i to pod šatorima. Osim

Boj na Ljubinom Grobu trajao je čitav dan 10. juna i imao je doista odsudan značaj; odbrana uzanog prolaza za cijelu našu vojsku, prolaza širokog jedva 3 km, između tog položaja i visa Košute (k. 1871). Ljubini Grob je branila jedna četa 4. crnogorske brigade. Skoro cijela je tu izginula.

toga, Tetka je poslužila za doručak i divnu kašu od bijela brašna. Tu je i doktor Dulić, referent saniteta divizije. Ništa osobito.

Nađem se i s Aleksandrom Rankovićem i on mi saopšti da Centralnu bolnicu treba rasformirati i ranjenike raspodijeliti po njihovim divizijama. Sanitetski odsjek da se priključi koloni 2. divizije. Saopštenje sam primio s ravnodušnom potištenosti. Takvo naređenje, u stvari, nije bilo ništa drugo nego potvrda činjeničnog stanja, jer Centralna bolnica, kao organizovana cjelina, više nije ni postojala. Valjalo je samo da se u tom opštem metežu pronađu grupe spašenih ranjenika i da im se dostavi direktiva o uključivanju u matične divizije. Taj posao će trajati sve do dolaska Glavne operativne grupe u istočnu Bosnu (prostorija Olovo - Klačanj - Sekovići) početkom mjeseca jula.

Iznenada, oko Štaba Druge proleterske divizije, zapraštaše mašinke, ne zna se odakle. Brzi pokret. Opet se desilo, ne znam više kako to, da sam izgubio vezu. Pucnjava je prestala, dan se razvedrio. Slučajno natumaram na jedno njemačko mitraljesko gnijezdo, naravno pusto, nalazim samo prazne čaure i prazne limenke od konzervi. Tišina. Sa te uzvišice imam jasan vidik prema zapadu i tamo vidim široko pleće jednog visokog brda⁵⁷ i uz njegovu travnu padinu umorno se uspinje jedan jedini čovjek. Ko je taj čovjek? Nijemac, ili partizan? Svakako neki izgubljenik kao što sam ja.

Uskoro siđem u jednu od onih lijepih zelengorskih dolina. Pitoma, bujna trava, a okolo crnogorična šuma, te tu sustignem gomilu ranjenika i boraca u čekanju. Opet pucnjava iz šume, opet gužva. Ranjenici prsnuše kojekuda, Ranković siknu na mene: »Opet *ti tvoji* ranjenici«, a ja njemu: »Eh, jadni *ti naši* ranjenici«. Opet se sve stiša i nastavismo pokret ka sjeveru.

12. juna: negdje u Mrčin planini, usred prašume, opet sustignem Štab 2. proleterske divizije. Kiša i magla. Načelnik štaba Jovo Vukotić je u telefonskoj vezi s nekom jedinicom. Dobro sam upamtio topografske tačke iz tog razgovora: Radomišlje, Pliješ, Jablanovo Brdo. Naši uspješno razbijaju njemačke obruče jedan za drugim i sad se već vodi borba za drum Kalinovik — Miljevina - Foča. U štabu vidjeh jednog od zarobljenih Nijemaca. Mlad, dobro ugojeni žutokljunac. Drhti. Noću pokret ka Miljevini, niz klisuru potoka Oteše. Teška, vrlo teška noć. Sve se izmiješalo u pomrčini a kiša neprestano lije.

13. juna: u jutro smo jedva izmakli iz Zelengore i izbili iznad sela Rataja. Konačno puče širi vidik: kotlina prostranog sela Miljevine, cesta Kalinovik — Foča. Sunce.

Na lijevom krilu, od sela Jeleča čuje se vrlo žestoka borba. Tamo je 3. krajiška brigada koja se odupire jakom pritisku Nijemaca sa strane Kalinovika. Oni nastoje da ponovo zatvore obruč koji je dan-dva ranije probila Prva proleterska divizija. Opet borba za uski koridor kojim treba da prođe ostala vojska. Banijci se rasplinuli po Rataju. Ja sam se zadržao na uzvišici iznad sela kraj puste kuće u kojoj smo našli nešto suvih krušaka; to je sav obrok za taj dan. Oko podne naletješe štuke. Pogibija Banijaca. Dođe glas da je poginuo i Nina Maraković, komandant brigade. Sretao sam ga tokom prošle i ove ofanzive.

⁵⁷ Videž, k. 1865.

Ostavljao je utisak vedrog, staloženog i hrabrog čovjeka. Cijela divizija je bila pogođena njegovom smrću. Borba na lijevom krilu ne jenjava. Dođe naređenje da Jakšićeva divizija hitno krene na položaj. Da li 3. krajiška popušta pred navalom Nijemaca, ili, po nekom planu, treba da bude smijenjena? Bio sam svjedok tužnog prizora. Pavle iz svega glasa komanduje:

- Sedma brigada, naprijed, na položaj!

Iz kuća i voćnjaka, sporo, bez snage i volje prikuplja se jedva koja desetina boraca.

Pavle opet poviče:

- Osmu brigadu, naprijed!

- Šesnaesta brigada, naprijed!

Opet ista slika totalne nemoći. Prikupio se jedva jedan bataljon boraca i to mršav bataljon. Umornim, rekao bih tifusarskim korakom odoše na položaj. Pred oči mi dođe cijeli film o ovoj hrabroj, ali nesrećnoj jedinici: pitoma i hranom bogata Banija, uloga zaštitnice od Une do Glavatićeva, tehnička nepripremljenost komore za brdsko ratovanje, umiranja od gladi i studeni na Oglavku i Kobili, pjesma u klisuri Rame poslije pobjede na Makljenju, Prenj, pomor od tifusa i sad još ove bombe u Rataju, pa se pitam: kako je uopšte moguće da među njima postoji i jedan jedini borac, sposoban za borbu?

Noću 13/14 juna, prešli smo bez poteškoća cestu Kalinovik — Foča i domogli se podjavorinskih sela. Ispred nas je puknuo nešto slobodniji prostor. Jedva. Ispred nas više nije bilo većih pješadijskih jedinica neprijatelja, a onima što su nam ostali iza leđa, trebalo je vremena da se pregrupišu da bi mogli da nas gone. I oni su, izgleda stigli do posljednjeg atoma snage.

Doduše, avijacija nas je još gonila. U selu Mrežici bombardovanje zatiče hercegovačku brigadu. Mnogo ranjenika. Dulić i ja previjamo. Jedan lijep, mlad i kršan Hercegovac, teško ranjen, moli da ga ubijemo.

Pređemo Jahorinu, pa željezničku prugu negdje oko Sjetline, umaknemo oklopnom vozu, te se počnemo uspinjati prema selima ispod Romanije. Spusti se obilna kiša, mene mori strašna žeđ i ja, u totalnoj pomrčini, slušajući žuborenje bujice kraj puta, ne izdržah, već legoh potrbuške i napih se te vode čiji bakteriološki sastav me nije ni malo interesovao.

Sjutradan sustignem Vladu Dedijera sa zavojem oko glave. Ranio ga bacač. Reče mi da se Olgino stanje bilo toliko pogoršalo da je Pavletić morao amputirati ruku.

Dan kasnije susreo sam i Olgu, negdje u jednom od zaselaka sela Bogovića. Bio je suton, kolona se svrstavala za pokret, a Olga je ležala na nosilima, blijeda i nemoćna, ali pri svijesti. Sagnem se do nje, nađem joj puls, jedva opipljiv. Sepsa. Olga mi reče doslovce: »Ako preživim, imaću nešto da ti kažem«. To su bile posljednje riječi koje sam čuo od te plemenite žene i vrle ljekarke. Te noći je umrla i ukopana u šumi planine Romanije. Šta li je imala da mi ispriča? Možda nešto o mojoj Ivanki, u čijem je spasavanju učestvovala? Možda o kakvoj duševnoj traumi koju je doživjela za ono kratko vrijeme svog partizanstva?

VIII

Dosegnuviši šumske predjele istočne Bosne (planine Romanija, Devetak i Javor) stekao sam osjećaj da smo se konačno izvukli iz te strašne pete ofanzive. Doduše, samo u vojničkom smislu. Što se moga psihičkog stanja tiče, ofanziva se Nastavljala. Prije svega, posljedice ofanzive po ranjenike i po sanitetski kadar :>ostajale su jasnije tek tada, kad su nas u Romaniji počeli sustizati pojedinci i dijelovi jedinica koji su uspjeli da se probiju iz obruča na Sutjesci. Tiho i skoro konspirativno su izvještavali o porazu Treće divizije, o pogibiji Save Kovačevića . brojnih drugih komandanata i komesara, o masakru nad ranjenicima i ljekarima, a teškim krizama međuljudskih odnosa. Svemu tome, što me je već samo po sebi dovodilo do ivice duševnog sloma, pridružili su se još i čudni doživljaji u Vrhovnom štabu, o kojima bi bilo bolje ne pisati. Nek bude ovdje zapisana samo najkraća suština: svršetkom pete ofanzive ostalo je na dnevnom redu vječito naše hitanje, kako bi trebalo da se rješava problem ranjenika. Pitanje je tinjalo kao zapretana vatra i tišilo kao rana, ali svi mi zajedno, izgleda mi, nismo bili kadri da sjednemo, pa da taj problem mirno i razborito pretresemo. Umjesto takvog načina, sve se »rješavalo« u hodu, doslovce u marševanju kolone, parcijalno i, što je najgore, uz popratne salve nervoznih eksplozija. Neizbježna posljedica takvih eksplozija bilo je moje osjećanje krivice za sve što se dogodilo na Sutjesci. Ma toliko sam se naprezao da takav osjećaj odagnam od sebe vlastitim racionalnim Dostupkom, nije mi to uspijevalo bez otvorene saradnje ostalih odgovornih faktora. Vjerujem da su i svi ti »ostali« zapadali u slična raspoloženja. Stoga, ako je na te stvari gleda iz jednog prizemnog ugla, a ne sa stanovišta neke visoke i neskompromisne kritičnosti, mogao bi se i danas zauzeti stav opšteg i uzajamnog sraštanja za sve nervozne reakcije.

Pa ipak, smatram da će biti od izvjesne koristi ako pokušam da dam jedan lonekle objektivistički osvrt na zbivanja oko Centralne bolnice u bitci na sutjesci.

Mogućno je dati samo približnu procjenu gubitaka Centralne bolnice u »etoj ofanzivi. Poteškoće u tome procjenjivanju su ogromne. Jedini pouzdani rođaci su broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici početkom juna (2.200) i broj koji je spasen sa Sedmom divizijom i stigao u Zelengoru (600). Sve ostalo su naše pretpostavke i dedukcije. Od grupe koja se kretala sa Trećom divizijom ?robilo se, poslije razbijanja divizije 13. juna, prema istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, vjerovatno oko 300. Probijali su se u manjim grupama i pojedinačno. Od grupe teških koja je ostala u klisuri Pive spasla se od uništenja možda koja desetina ranjenika. Zabilježeno je i ispričano mnogo slučajeva kako su seljaci Pive i u dolini Sutjeske pokazali divne i dirljive primjere brige oko ipasavanja tih ranjenika. Dakle, ukupan broj ranjenika iz Centralne bolnice koji su preživjeli Petu ofanzivu može da iznosi oko 900-1.000.

Ako računamo da je Centralna bolnica brojala početkom juna oko 2.200 ranjenika i bolesnika, izlazi da broj izgubljenih iznosi oko 1.300. Znatno broj njih je podlegao ranama, gladi i iznemoglosti, ali ogromna većina je, po svjedočanstvima preživjelih boraca, ranjenika i seljaka, bila masakrirana od strane Mijemaca i Italijana u trenutku zarobljavanja. Manji broj su pobile i četničke i

ustaške bande pošto je ofanziva prohujala. Tako se stratište naših ranjenika poteže od pivskih sela i katuna do klisure Pive, naročito uz desnu obalu, pa preko Vučeva na Tjentište, od Tjentišta uz Sutjesku do Suhe i uz Perućicu do pod Maglić i niz Sutjesku sve do Ćureva, pa uz Hrčavku i oko sela Vrbniče, do Govze i Mrežice. Najkrvavije razbojište bilo je na Tjentištu i po padinama Košura i Ozrena. Tu su Nijemci postrijeljali mase zarobljenih ranjenika iz Centralne bolnice i novih ranjenika iz Treće divizije koji su ranjeni u probou.

Sudbinu ranjenika podijelio je i sanitetski kadar. Najmanje 200 bolničarki ostalo je kraj ranjenika i u trenutku kada su na njih bile uperene pušćane cijevi.

Peta neprijateljska ofanziva nam je progutala i oko 30 ljekara, što čini preko 50% ljekarskog kadra koji smo u glavnoj operativnoj grupi imali uoči ofanzive. Najveći dio je potučen na Sutjesci.

Ako se želi donijeti neki sud o tome da li je ovakav završetak ranjeničke drame bio neizbježan ili nije, onda treba svakako, još jednom uočiti činjenicu da je Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba zakasnio u saznanju da je nova ofanziva počela. To zakašnjenje iznosi sedam dana, računajući od stvarnog početka ofanzive, odnosno pet dana, računajući od dana kada je Vrhovni štab došao do zaključka o njenom početku. Ali ne samo to. Pada u oči i podbačaj Sanitetskog odsjeka u shvatanju ozbiljnosti događaja. Osjeća se da taj podbačaj traje sve do 4. juna (savjetovanje u Nikovićima), a poslije 4. juna događaji uzimaju tako dramatičan tok, da se čak i pokušaji Sanitetskog odsjeka da utiče na njih jedva još primjećuju.

Apsurdno bi bilo danas tvrditi da je krajnja sudbina Centralne bolnice mogla biti sigurno drukčija da je Sanitetski odsjek bio od početka do kraja u toku stvari i da je on sam, u subjektivnom smislu, bio na ne znam kakvoj visini situacije. Tako odlučujuću ulogu, razumije se, nije imao sanitet ni u jednom ratu, ni u jednoj vojsci, pa nije mogao imati ni u našoj. Ali bi isto tako bilo pogrešno i da se apriorno odbaci vjerovatnoća po kojoj bi naš sanitet u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, pod uslovima bolje i blagovremenije obavještenosti i aktivizacije sopstvenih snaga, ipak mogao da ispolji življe dejstvo i da predloži druga, gipkija i adekvatnija rješenja. Zbog toga, a pogotovu sa stanovišta vrednovanja našeg ratnog iskustva, mislim da neće imati apstraktno-akademski značaj odgovor na pitanje zašto je sanitet, a posebno Sanitetski odsjek, zakašnjavao u saznavanju situacije, zašto je podbacivao u shvatanju njene ozbiljnosti i zašto se prilično pasivno svrstao u kolonu Glavne operativne grupe za probou iz obruća.

Sanitetski odsjek je na kraju krajeva ipak, makar formalno, postao nekakav organski dio Vrhovnog štaba. Pa ipak, potrebe su zahtijevale, a i tadanji sistem rukovođenja je bio takav, da Sanitetski odsjek ponajčešće bude prostorno odvojen od Vrhovnog štaba, po pravilu tamo gdje je u datom času bilo težište praktičnog rada oko ranjenika. Pored dobrih strana, ovakav sistem je imao i tu slabost što su obavještenja o vojnim događajima i namjerama Vrhovnog štaba, koja su mogla dati vrlo povoljan impuls i orijentaciju za rad saniteta, vrlo često izostajala ili stizala do Sanitetskog odsjeka s velikim zakašnjenjem. Po dolasku Glavne operativne grupe u Crnu Goru i Sandžak distancija između Sanitetskog odsjeka i Vrhovnog štaba iznosila je oko 6-10 sati hoda, a pored toga Odsjeku su bila često i nepoznata mjesta gdje se Vrhovni štab nalazio. U takvim

okolnostima nije moglo doći do obostranog strujanja raznih podataka i ideja. Vrhovni štab, razumije se, uvijek je znao gdje se nalazi Sanitetski odsjek i Centralna bolnica.

Nameće se pitanje zbog čega Vrhovni štab nije mnogo ranije obavijestio Sanitetski odsjek o ofanzivi i dao mu određenije zadatke u smislu iznalaženja :aznovrsnijih mogućnosti i rješenja za zbrinjavanje ranjenika. Manje je 'jerovatno da se radi o propustu uslijed zauzetosti opštevojnim brigama, v'fajvjerovatnije je bio posrijedi stav: da se ranjenici što duže zadrže u redovnom« stanju, da se bez krajnje potrebe ne remeti njihov oporavak. Osim oga, Vrhovni štab je sve do 25. maja imao plan da se Glavna operativna grupa irobije preko Foče, u kome slučaju bi uslovi i za prijenos ranjenika bili nošljiviji. Vjerovatno da i na osnovu toga plana nije htjeo da unosi uznemirenje s Centralnu bolnicu, čija se glavina nalazila na desnoj obali Tare, dakle, u Lajpovolnijem položaju za eventualan pokret prema Foči. Vjerovatnoća da će se aj plan ostvariti, sigurnost da će Centralna bolnica poslije položenog ispita u četvrtoj ofanzivi moći ostvariti pokret preko Foče bez velikih poteškoća, sve je 3, pretpostavljam, odvrćalo Vrhovni štab od ideje da ispita mogućnost i nekih rugih, vanrednih mjera za obezbjeđenje ranjenika.

Jednako se može postaviti pitanje nije li sam Sanitetski odsjek mogao i torao da ispolji više inicijative u ispitivanju situacije i traženju obavještenja od 'rhovnog štaba. Razlozi što to nije učinio ranije, prije 23. maja, bili su moralno- :>sihološke prirode. Hladnokrvnost, optimizam, samouvjerenost, vjera u logućnost naše krajnje pobjede, odbijanje i same pomisli da situacija može za is biti kritična, »ne znati šta je opasnost«—sve te osobine bile su ideal kome je remilo cjelokupno partizansko borbeno vaspitanje. To i takvo vaspitanje bilo je čma našeg morala. Ali ako se takvom vaspitanju ne doda i zrnice kritičnog aha, onda je između vrline i slabosti samo jedan mali korak odstojanja, onda se :šava da se zatvaraju oči pred činjenicama. Dalje, mi smo kod Ijekara, to malo idno izgleda razvijali naviku i stil »neinteresovanja« za vojnu situaciju, kao ititezu i protivtežu ne rijetkim prigovorima, pa i pošalicama, na račun >božnjeg paničarstva Ijekara. U stvari, kroz te pošalice pokazivalo se vrlo rđavo izumijevanje psihe partizanskog Ijekara. Partizanski Ijekar je živio uvijek u repnji. Ali ne toliko za sebe koliko za ranjenike. Odvojen često od jedinica, bez ištite, a sa grupom ranjenika, on je uvijek bio mučen brigom: šta se događa oko ega i kuda će s ranjenicima. Pošto su te preokupacije Ijekara bivale često ^grešno tumačene, to se kod njega, vremenom, formirala »vrlina« da strpljivo :ka na obavještenja i direktive, ili da se oprezno i okolišno sam raspituje o tuaciji. Mislim da i ovi detalji treba da budu zapaženi kao simptomi »dječje)lesti« jedne mlade, revolucionarne armije.

Ostaje nam sada još da razmotrimo da li su postojale bilo kakve objektivne ugućnosti da se problem Centralne bolnice rješava na neki drugi način, a ne mo prenošenjem, odnosno da li se djelovanje Centralne bolnice kao perativnog faktora« moglo na neki drugi način ublažiti.

Postoji i danas mišljenje da je u partizanskom ratu cjelishodnije ostaviti njenika u pozadini neprijatelja, u selima i zemunicama, nego ih prenositi u stavu operativnih jedinica, da ranjenike treba odmah decentralizovati i

manevrisati s njima iza leda napadača. Ispravnost ove koncepcije opravdava se operativnim učinkom (rasterećenje jedinica i njihova udarna sposobnost), kao i tobože većom sigurnošću samih ranjenika. Ova koncepcija je teoretski uzevši, vrlo privlačna. Ali, nigdje kao u partizanskom ratu nije više preporučljivo čuvati se raznih »načela«, uopštavanja i lijepo sklopljenih koncepcija. Nigdje tako kao u partizanskom ratovanju nemaju konkretni uslovi presudnu riječ kada se želi, unaprijed i prije konačnog rezultata, ocijeniti da li je neka mjera cjelishodna ili nije. Pogotovu je takva opreznost neophodna ako se rješava tako osjetljiv i tako komplikovan problem kao što su ranjenici, problem koji uključuje u sebe toliki broj taktičkih, tehničkih, medicinskih i moralno-političkih elemenata. Jasno je, mi bismo svaku koncepciju oglasili »najboljom« ako bi se ona opravdala u konkretnom rezultatu, ali je stvar baš u tome što ne možemo ni za jednu koncepciju unaprijed reći da će nam donijeti najbolje rezultate. Uzevši narodnooslobodilačku borbu u cjelini, naša iskustva sa decentralizacijom ranjenika, iskustva sa skrivanjem i »manevrovanjem«, ipak su sasvim skromna. Ono što se radilo i postiglo u nekim krajevima naše zemlje (Slovenija, Petrova Gora, Slavonija, istočna Bosna) rezultat je sasvim specifičnih vojno-političkih, pa i geoloških prilika u tim krajevima, a iznad svega, relativno malen broj ranjenika omogućio je da te specifične mjere donesu vrlo dobre rezultate. Ono što se moglo stvoriti za desetak ili najviše za koju stotinu ranjenika, na terenu koji je bio u političkom pogledu stabilan, na zemljištu koje je dopuštalo podzemne radove, nije moglo biti stvoreno u uslovima Pete ofanzive koji su u svakom pogledu bili sasvim drukčiji.

Prije svega treba izbjeći sve nesporazume i iluzije oko centralizacije i decentralizacije ranjenika. I Vlado Dedijer u svome Dnevniku, razmišljajući o našoj evakuaciji u Četvrtoj ofanzivi, dolazi do zaključka: »Nikako ne praviti centralne bolnice«. Ovo je utopistička zamisao. Niko nije »pravio« Centralnu bolnicu. Nju je napravila logika naše borbe. Kada je naša slobodna teritorija, koncem 1942. godine, sve više primala atribute države (organizacija narodne vlasti, vojno-teritorijalni organi, kongresi, škole, zasjedanje AVNOJ-a itd.) zar se tada moglo, zar se smjelo ostavljati ranjenike kojekuda na nesigurnim terenima (Manjača, Grahovo, centralna Bosna), i ne dozvoliti jedinicama da ih upute na slobodnu teritoriju pa da ranjenici osjete neke blagodati države za koju su prolili krv?

Eto kako je »napravljen« Centralna bolnica!

Kada je počela Peta ofanziva, kada su naše jedinice morale izvoditi munjevit maneuvre, nije im preostajao drugi izbor nego da se »rasterete« od svojih ranjenika, šaljući ih masovno u Centralnu bolnicu, iako je našim divizijama bilo dobro poznato da »treba da vode sobom sve lake i srednje teške ranjenike«, i ako im je moralo biti poznato da je Centralna bolnica postala u tim danima samo fikcija.

Eto, kako je, opet i ponovo, nastala Centralna bolnica!

Istina je, koju ne treba mnogo dokazivati, da je Centralna bolnica uvijek predstavljala opterećenje za manevarsku i borbenu sposobnost jedinica, ali sa takvim »opterećenjem« treba svaka borba unaprijed da računa kao sa neizbježnim, kada ta borba dostigne određeni kvalitet-kuantitet. Ali postojala je

oš jedna istina koja je imala prvostepenu snagu, a to je moralno-politički značaj
^entralne bolnice. To znači da se njena sudbina mogla i smjela rješavati samo na
)snovu procjene kakve će moralno-političke posljedice donijeti ovakvo ili
makvo rješenje. Nije bilo teško postići trenutnu manevarsku i udarnu
;posobnost jedinica ostavljanjem ranjenika, ali je bilo teško reći da li će se tom
cartom dobiti glavna igra - da li će se sačuvati moralna snaga vojske! Mi smo u
atu gubili jedinice, gubili i ranjenike, »sputavali« jedinice ne spasavajući svagda
•anjenike, ali smo uvijek sačuvali moralnu snagu.

Rekoh da je bilo »vrlo teško« procijeniti da li bi se ostavljanjem ranjenika
legdje iza leđa neprijatelja postigao glavni cilj: očuvanje moralne čvrstine NOVJ
la bazi istovremenog očuvanja i ranjenika i jedinica. Dilema je i dandanas zaista
/anredno teška, ali bi bilo dogmatsko shvatanje, ako bismo unaprijed isključili i
jvakvu mogućnost. Potrebno je i korisno da danas, iz istorijske perspektive,
:azmotrimo kakvi su uslovi postojali za i protiv rješenja koje bi omogućilo da se
j glavna operativna grupa brzo otkazi od veoma zapetljane i kritične situacije, a da
je, istovremeno, ni ranjenici ne izlože sigurnoj propasti.

U prilog teze da se ranjenici ostave »iza leđa neprijatelja« govorili su
>perativno-taktički interesi Glavne operativne grupe, gledajući ove interese sa
ižeg vojnog stanovišta, kao i činjenica da bolnica nije imala nikakvih sredstava
:a izvlačenje onolikog broja ranjenika iz okruženja, pogotovu pod onako teškim
opografskim uslovima.

Zašto se takva ideja nije u ono vrijeme ni postavila na diskusiju? Gledajući
ia stvari sa današnjeg stanovišta, svakako se mora ocijeniti kako propust što se
iarem nisu hladno i razumno razmotrili svi razlozi i uslovi za i protiv takve ideje.
)snovna subjektivna kočnica koja nam nije dozvoljavala da zauzmemo i kritički
tav prema našoj tadanoj koncepciji nošenja ranjenika, sastojala se u veoma
nažnom djelovanju emotivnih faktora na našu sposobnost rasuđivanja i
idlučivanja. Duševna povezanost između boraca i ranjenika razvila se u pravi
ult ranjenika. Mnogobrojne niti su tu djelovale: patrijarhalne, rodbinske,
acionalne, plemenske, a iznad svega osjećanje da svi borci pripadaju jednoj
>pštoj, ogromnoj porodici koju je okupljala naša Partija. Pomisao »ostaviti«
•anjenog brata, sunarodnika, saplemenika, druga, saborca, prijatelja, naprosto
lije imala svog mjesta u duševnoj strukturi naših boraca. Ma koliko da su ove
:mocije imale i svoje vanredno pozitivno moralno-političko opravdanje i kao
akve bile snažna poluga naše moralne nadmoćnosti nad neprijateljem, ipak, bilo
pi štetno ne uvidjeti da su nam te emocije i taj kult smetali da neki put jasnije i
lladnije pogledamo stvarnosti u oči. Nalazeći se pod opsesijom principa »ne
ostaviti ranjenika«, mi nismo blagovremeno uvidjeli da moralna povezanost
zmeđu boraca i ranjenika ne mora uvijek da se svodi i na fizičku povezanost
ednih i drugih i da se upravo u fizičkom razdvajanju, pod određenim uslovima,
njih mogućnosti za izlazak iz krize.

Osim toga, jedinice koje su bile u sastavu Glavne operativne grupe imale su
tec i svoju specifičnu tradiciju nošenja ranjenika. Bile su to u suštini proleterske
edinice (i ako nisu sve nosile taj naziv) koje nisu imale »svoga« terena. Njihov
eren bila je čitava naša zemlja. Uspjesi u prenošenju ranjenika, još tamo iz
^remena velikog maršmanevra od Crne Gore do Bosanske Krajine, pa zatim u

toku Četvrte ofanzive, uticali su da se stekne uvjerenje da je prenošenje ranjenika, naročito kada se radi o velikim masama, »najbolji« način njihovog obezbjeđenja.

U ratnoj praksi proleterskih jedinica u razdoblju do Pete ofanzive poznat mi je svega jedan slučaj da se svjesno pokušalo ostaviti ranjenike na terenu. Bilo je to juna 1942, pred pomenuti veliki pokret ka Bosanskoj Krajini, kada smo na Vučevu »sakrili« oko 30 nosila. Međutim, od ovog pokušaja odustalo se odmah idućeg dana iz bojazni da ranjenici ne padnu u ruke četnicima. Peta crnogorska brigada morala je da nosi ove ranjenike na svojim leđima sve do oslobođene teritorije oko Prozora, gdje ih je predala — ta kome bi drugom, nego opet — Centralnoj bolnici!

Međutim, čak i da se ideja o ostavljanju ranjenika u Petoj ofanzivi i pojavila blagovremeno kao »načelno ispravna« varijanta, ipak bi se pred njenim ostvarivanjem, u konkretnoj situaciji, ispriječile veoma ozbiljne prepreke: nisu bile dobro poznate topografske i geološke pogodnosti zemljišta i nisu postojale čvršće veze sa stanovništvom, nije bilo iole izgrađenog sistema narodne i vojno-pozadinske vlasti u Sandžaku i Crnoj Gori. Boravak naših jedinica u intervalu između Četvrte i Pete ofanzive bio je na tome terenu isuviše kratak, a prethodna strahovlada četnika isuviše duga, da bi se ove prepreke mogle blagovremeno otkloniti kao i da bi se ostvarili osnovni tehnički preduslovi za tako odgovoran i komplikovan poduhvat kao što je sakrivanje 2.000 ranjenika. Dalje, trebalo je izvršiti barem minimalne moralno-političke i organizacione pripreme kod ranjenika i kadra koji bi ostao uz njih. Za ovaj posao nedostajalo je takođe vremena. Odluka o ostavljanju dijela ranjenika u kanjonu Pive donijeta je prekasno (4. juna). Mjere koje su tada bile preduzete u smislu sakrivanja imale su sasvim simboličnu vrijednost. Staze koje su vodile ka skloništimama bile su trasirane leševima, materijalom, a i ranjenicima, pa Nijemcima nije bilo ništa lakše nego da ih pronađu i obave svoj zločin.

Iz svega izlazi zaključak da bi danas, nekoliko decenija poslije ovih događaja, bilo isuviše smjelo i bespredmetno donositi kategoričan sud o tome »da li je trebalo« da dođe do tragedije jednog dijela ranjenika u Petoj ofanzivi. Neuspjeh ili polovičan uspjeh jedne mjere ne znači još da bi druga mjera, suprotna prvoj, dala bolje rezultate samim tim što je suprotna. Sud o tome koja je bolja može da da samo praksa. Za nas je danas najvažnija pouka: nema idealnih rješenja koja bi važila za svaku priliku, na stvarnost treba gledati otvorenim očima, i u toj stvarnosti otkriti raznovrsne mogućnosti rješenja.

* * *

Između bitke na Neretvi i bitke na Sutjesci postoje neke zajedničke karakteristike, ali, isto tako, i jasne razlike. Zajedničko jednoj i drugoj bitci jeste postojanje mase ranjenika i bolesnika unutar Operativne grupe sa svim moralnim i operativnim konsekvencama koje su iz te činjenice proizlazile. Bitka na Sutjesci, kao i ona na Neretvi, jeste »bitka za ranjenike«: radi spasavanja njihovih golih života ispred ustremljenog neprijatelja. Glavna operativna grupa morala je svoj raspored, tempo kretanja i oblike borbenih dejstava da stalno potčinjava, ne

imo opštim objektivnim uslovima, nego i faktoru ranjenik. O tome ubjedljivo govore svi dokumenti iz onog vremena. Humani značaj bitke na Sutjesci je isto iko velik kao i bitke na Neretvi bez obzira na to što je znatan broj ranjenika na utjeci doživio katastrofu. Moralno-političke posljedice te katastrofe, ukoliko su ne uopšte, makar i trenutno, postojale, bile su ublažene i neutralisane svjedočenjem svih učesnika ove bitke da su Vrhovna komanda, svi štabovi, jedinice, sanitet i pojedinci učinili sve što je u onoj situaciji bilo moguće da se centralna bolnica spasi od uništenja. Bitka na Neretvi, sa svim svojim neiscrpnim lokalnim rezultatima djelovala je i na Sutjesci u tome smislu. Bitka na Neretvi oživjela je u onim turobnim danima poslije Sutjeske još jedno svoje vaploćenje: ona je živjela u svijesti razbijenih jedinica i ranjenika skrivenih po šćinama i šumama, u njihovoj predsmrtnoj stravi, živjela je kao posljednja nada, ao potvrđda jedne izuzetne etike i kao otporna tačka protiv svih trenutnih izoćarenja i klonuća. Da li su patnje Centralne bolnice mogle biti donekle blažene, da li su postojale mogućnosti da se spasi nešto više ranjenika i da se manji njihov operativni pritisak na jedinice — sva ta pitanja imaju teoretski laćaj, pa kao takva mogu da budu razmatrana, ali uz najveću opreznost i •štovanje ondašnjih objektivnih uslova.

Dosta lako su uoćljive i osobenosti bitke na Sutjesci u odnosu na bitku na eretvi.

Bitka na Neretvi, barem u njenoj najdramatićnijoj fazi, bila je tipićna ibrambena bitka i to odsudna odbrana ranjenika i same Operativne grupe, užnosti, a i mogućnosti, za odbrambenu bitku postojale su, kao što je to i •aksa pokazala. Poslije uspješne odbrane prešlo se u prodor preko Neretve i •enja.

Bitka na Sutjesci je već od svog početka tekla u znaku proboja, taćnije ćeno, neprestanog probijanja jednog obruća za drugim. Ukupni odnos snaga, kudica naoružanja i municije, istrošenost jedinica i konja, iscrpljenost boraca lijed borbi i gladovanja, veoma nepovoljni terenski uslovi, sve je to ukazivalo . proboj kao na jedino moguće rješnje. Na odbrambenu bitku, pod takvim lovima, nije se smjelo niti pomišljati. Što se tiće bolnice, valja reći da je obijanje iz obruća, za nju, svakako, najteža od svih operativnotaktićkih tuacija u kojoj se može jedna bolnica zadesiti u ratu. Nijedna bolnica nije u anju da u stopu slijedi munjevitu dinamiku operacije proboja. Pogotovo to nije la u stanju Centralna bolnica Glavne operativne grupe u Petoj ofanzivi.

* * *

Ni u poslijeratnim godinama, kada se naše društvo počelo malo-pomalo gegati, kad su poneki bivši ratnici stali da govore: »Mrzim sve što je šuma i anina, neću nikud sa asfalta«, Sutjeska mi nije davala mira. Nešto me vuklo da •oćim na one iste staze, da pronaćem tragove bitke, da se još jednom uvjerim da je ono doista sve bilo onako kako mi se u pamćenje usjeklo. U četiri navrata 947, 1949, 1961 i 1968) sam onuda prokrstario na naćin koji je samo donekle >dsjećao na partizanski, jer sam se pentrao negdje konjem, negdje pješice, ali đjek s rancem punim hrane. Logorovao sam pod šatorćićem i kraj noćne vatre,

teškom mukom odbijao nasrtaje uspomena, nasrtaje na mnoge pojave sadašnjosti koju sam morao da branim. Bijaše to za mene nešto kao nova bitka na Sutjesci.

Tragovi?

Isprva (1947. i 1949.) nije trebalo da ih tražim. Posvuda su se sami nudili. Zapravo cijeli taj prostor - od Popova Mosta, Tjentišta i Suhe, pa preko Košura, Krekova, Hrčavke, Debele Ravni do Gornjih Bara i Balinovca - ostavljao je utisak bojišta, kao da je bitka tek prohujala: debele bukve, rasperjate bombama; rovovi i mitraljeska gnijezda u Košuru i Krekovima; pušćane čaure, granate, dijelovi topova, redenici i karabini. Dobro, sve su to odveć obične relikvije svakog rata, od Borodina do Kajmakčalana. Više od svega toga mene su najintimnije spajale s prošlošću takve sitnice kao što su kašike, .parčad partizanskog sukna, komandantske torbice, opanci i-ljudske kosti. Valjalo je samo malo razgrnuti šušanj, pa da se nadu i takvi tragovi. Već prve godine poslije rata omladinska akcija je pošla da pokupi kosti, pa ih je sahranila u jednu jamu na Sćepan Polju. Vidjeh tu raku i rekoše mi da tamo ima nekoliko stotina lobanja, ili »čutura«, kako vele domoroci. Nije tad sve pokupljeno. Čak i na obalama Drine, u naplavini svakovrsne drače, mogao si lako da uočiš ljudsku kost. Jesen po jesen i novi slojevi šušnja pokrivaju zaostatke. Godine 1961. kad sam u taj kraj poveo naučnu ekspediciju da istraži mogućnost ishrane u prirodi, još uvijek se moglo naći i oružja i kostiju. Na izvoristu potoka Perućice, usred prašume, našao sam dvije ljudske lobanje. Čije su, da li partizanske ili njemačke? Zaista, to više nije važno. Rajko Davidović iz Suhe pričao mi je: »Kad je počela bitka izbjegao sam u Volujak i tu proveo deset dana sakriven u klekovini. Kad su Nijemci odstupili, vratim se u Izgore i, budući da je moja Suha bila spaljena, ostanem u Izgorima sve do rane jeseni. Povratak u Suhu: svuda leševi; na Vrataru 7 (žena, dijete i borci), oko mosta na Priboju 40, a od Tjentišta do Popova Mosta nije bilo stope slobodne od leša. Od zadaha se Tjentištem nije moglo lako prolaziti sve do zime kad su zvjerad i kiše obavili svoje«.

A potom je život potekao. Najprije kao slabašan izvor, pa uskoro snagom bujice.

Hiljadu devetsto četrdeset i sedme, kad sam prvi put tamo navratio, vidjeh u selu Čurevu sunčani odsjaj od novih krovova od šindre. Ljepota. Na Tjentištu stočna farma s prostranim stajama i oborima. Farma se uskoro rasturila, ne znam da li sama od sebe, poput tolikih drugih, ili po zakonu više sile, da bi ustupila mjesto novim objektima, sasvim drugačije namjene.

Čobančići na Gornjim Barama nisu imali prave lopte, ali je bilo švapskih šljemova da igraju fudbal. Žene u katunima, nemajući još lonaca, kувale su vareniku takode u šljemovima. Na kamenu kraj Sutjeske drijemao je spokojno poskok, u šumi je opet ključala žuna (podsjećala me na taktakanje mitraljeza), a na Hrčavci je srkao vodu srndać. Divota od obnove prirode. Za vrijeme one bitke, juna 1943, nije se *moglo ni* naslutiti prisustvo bilo kakve životinje. Može se razumjeti njihova panika od pakla koji su stvorili ljudi.

Zatim je navalio onaj »pravi« razvitak. Na Sutjesku se sručila ofanziva civilizacije.

Najprije bude probijena asfaltna cesta. U klisuri Vratara ruknuše mine i buldožeri. Nestade rimski put, što bješe uklesan u žive stijene. Put, kojim su

putovali karavani između Sredozemlja i Panonije, izdržao je vjekove, ali ne i buldožere. Kažu ljudi da moderna tehnika može sve, ali nije mogla zaobići ni parče toga rimskog puta. Ode u nepovrat. Razorena bude i ona piramidalna hridina na ulazu u Vrtar, na čijem je vrhu, zaravnjenom kao astal, ostalo hiljade mitraljeskih čaura. Neke države bi dale milijarde da bi došle u posjed nečeg sličnog. Cesta je navukla sve ostalo: hotel, pa još ovo i još ono, pa pumpnu stanicu i tako na Tjentištu nastade naselje urbanog tipa. Prisustvovao sam i prvoj jubilarnoj proslavi bitke. Pred hotelom, doslovce na poljanama gdje su padali borci, sada su se vrtjeli ražnjevi, za stolovima se jelo i pilo, a grupa mladića je pjevala: »Vino piju age Sarajlije«. Osmogodišnji dječak, na terasi hotela, upitao je svog oca: »Je li, tata, nama u školi pričaju da su partizani ovdje umirali od gladi, zašto nisu ušli u hotel da ručaju?«

Meni se tog toplog i svečanog dana počelo smučavati u želucu i vrtjeti u glavi, ali sam samome sebi podviknuo: »Kuš, beno jedna, neka živi život! Neka na doskorašnjem smrtištu trešti kermes obnovljenog života!«

Kada su počeli probijati cestu i kroz prašumu Perućice ka Trnovačkom jezeru, usprotivio sam se tome poduhvatu. Pomenuh u tome članku i pjesmu posvećenu agama Sarajlijama, na što me moj ratni drug, Vlado Šegrt, oštro prekori kako ne razumijem omladinu, kako se suprotstavljam potrebi i pravu našeg čovjeka da doživi ljepote ovih predjela (ah, taj »naš čovjek« četiritočkaš) i ja sam morao da samog sebe učutkam: »Kuš, nepopravljiva konzervativčino, neka žive age Sarajlije!«

Da li je doista moralo biti da razvitak krene baš tim putevima? Da li se itoglo i drugačije?

Kad sam 1947. godine, meditirao u tišini Suhe, na koljenu sam napisao)ismo Milovanu Đilasu, smatrajući ga budnim čuvarom naših ratnih tradicija i laše ideologije. Otrpilike, sjećam se, založio sam se da se cijeli opseg Sutjeske iredi kao nacionalni park, ali ne ovakav kakav je danas, već da bude doista leprikosnoverio autentičan, nešto poput svetišta. Baš takav izraz sam upotrijebio. "Časnije, kad je otpočeo tehnokratski juriš na Sutjesku, sve češće sam se prepuštao maštanju, dabome sasvim ličnom i zaludnom, o tome kako se moglo i cako se moralo, apsolutno moralo, riješiti »problem« spomen-parka na Tjentištu. .mperativ: nikakva cesta, nikakav objekt u Tjentištu, ništa osim današnjeg ^eleljepnog spomenika. Cestu je trebalo izvesti povrh doline Sutjeske, po jadinama prirodnog amfiteatra što se uzdiže iznad rijeke, otprilike u krugu: Đurđevića - Perovići - Lupoglav - Todevac - Kazani — Ravno Borje - Borovno - Mrkalji — Šadići — Đurđevića. Opseg kruga: oko 20 km. Izvan kruga su svi uristički objekti i vidikovci, a unutar njega samo pješačke staze koje vode do pomenika na Tjentištu. Samo pješačke i konjske staze! Nek ih bude dovoljno,)lagih i strmih, za srčane i sipljive. Neka pojašu konje radoznali izletnici. Nek se >pet proslavi naš brdski konj - mučenik. Niti jednom automobilu, niti jednom jjanduri ne dozvoliti da skrnavi Tjentište. Dati ljudima mogućnosti da neditiraju nad Sutjeskom. Meditacija je ljudsko obilježje i potreba čovjeka dokle ;od bude postojao. Pustimo ga da meditira. Ali on to ne može usred vašara i >enzinskih isparenja. Neka se današnji ljudi, makar ondje, podsjetu da još uvijek padaju u vrstu dvonožaca, nek se malo zadišu i oznoje. Da ne upotrijebim već

trivijalni razlog: kako su ratnici 1943. mogli da po bespuću, gladni i premoreni nose oružje i ranjenike? I dvonožnost je jedno od glavnih obilježja čovjeka, kao takvog. Nije to ni njegov mozak (slon i delfin ga imaju vrlo razvijena) nisu to ni čula (šišmiš i žaba ih imaju mnogo savršenija) nego baš dvije noge kojim korača uspravno za razliku od svega ostalog živog svijeta.

Ali, bilo pa prošlo. Neka takozvane buduće generacija popravljaju (dakako, na svoj način) ono što smo mi na naš način udesili⁵⁸.

IX

Pregazimo Romaniju, prođemo kroz Sahbegoviće (izgledaju mi sad sasvim drukčije nego onog crnog 21. januara 1942) i 25. juna upadnemo u Olovo. Tamošnja ustaška milicija se razbjježala bez borbe. Olovo je kasabica na dnu kotline, sad mi pitoma i bezazlena, a onda, januara 1942, strašilo: bezuspješna naša opsada, duboki snijeg, olovno nebo i olovno raspoloženje među ljudima. Olovo.

Potom, već 28. juna, padne i Kladanj, istina poslije žestoke borbe. Dosta vremena je proteklo od kako nismo imali u rukama ni jedan grad. Prozor bijaše posljednji. Poslije Prozora sve sami kanjoni, planine, šumetine, neprijateljski obruči. U Kladnju je i prava bolnica sa hirurinom, doktorom Vilkom Baumom, koji će stupiti u naše redove.

Godine 1970. moj prijatelj Dragoš Stefanović zatražio od mene intervju za Radio Beograd. Razgovor je u cijelosti emitovan ovako:

Radio Beograd: *Zapažena je vaša aktivnost na problemu zaštite čovekove prirodne sredine. Vi ste i dosta čest posetilac Sutjeske, pa i as molim da nam kadete kako i 7 gledate na današnje Tjentište kao na jedno urbano naselje?*

Pitate me kako ja gledam. Bio bih mnogo srećniji kad ne bih gledao nikako. Kad vidim i slušam ono što se na Tjentištu posljednjih godina zbiva, dođe mi da obnevidim i ogluvim. Neprihvatljivo je i nepodnošljivo je da se od Tjentišta stvorilo i dalje stvara jedno urbanizovano naselje i to sa svim elementima palanštine. Tu, na tome mestu, koje je s malo više duha i razuma, moglo da postane svetište i izvor naše moralne snage, tu danas nema mesta ljudskoj duši, tu više nema mesta ni ovoj današnjoj grobnici ni onoj novoj koja se sad gradi, makar koliko bila velika. Grobnica se gubi i guši, poput nežnog cveta, u korovu jednog besmislenog i antihumanog urbanizma. Junaci sa Sutjeske kao da su poraženi definitivno. Kao da ih je porazila buka urlatorskih mikrofona i relijskih automobila, porazili su ih otrovni gasovi pumpnih stanica i auspuha, pokrile su ih šatre, barovi, viski, kobasice, Adam i Eva, Start i Plejboj. Junake, baš kao da su vampiri, nabađaju danas raznjevi što se vrte baš na mestu gde su ginuli.

Tvrdim da nijedna zemlja na svetu nije ovako jeftino raskućila svoje moralno bogatstvo.

Radio Beograd: *Oprostite, zar se ovog Vašeg temperamentnog izlaganja ne bi moglo otključiti da ste Vi protiv svake izgradnje, protiv napora da se Sutjeska približi radnom čoveku?*

Koješta. Ovo što se radi to je upravo udaljavanje čoveka od Sutjeske. To je posledica pomanjkanja napora. Ja nisam ni protiv hotela ni protiv raznjeva, ali zadovoljenje tih čovekovih potreba trebalo je i moglo se rešiti na drugi način i na drugom mestu. Najezdu urbanizma i potrošačkog mentaliteta trebalo je zaustaviti na periferiji jednog kruga čiji bi radijus iznosio najmanje 1 km. od središta u Tjentištu. Unutrašnjost toga kruga trebalo je sačuvati u statusu antinaselja. Tjentište i grad su nespojivi u istoj meri koliko je galerija fresaka nespojiva sa ragbi-igralištem u njoj.

Radio Beograd: *Drugo Nikolišu, pa šta bi sad, po vašem mišljenju, trebalo da se uradi?*

Ništa. Čin je svršen. Preostaje jedino da se odredi neki drugi izmišljeni prostor bitke na Sutjesci, ili da čekamo kakvu kataklizmu pa da oni koji prežive počnu sve iznova.

Ipak, ja vidim nekakav smisao ovog našeg razgovora. Vidim ga u nadi da će greške, počinjene u Tjentištu, biti izbegnute na Petrovoj Gori, na Kalniku, Rogu, Kozari i Radanu. Nadam se.

Uskoro poslije Kladnja oslobođeni su Vlasenica, Han Pijesak, Srebrenica i Zvornik. Opet »padaju gradovi«, kako bi znao govoriti Vaso Butozan. Opet se ratna sreća počela osmjehivati preumornim ratnicima. Ali, u vezi s tim uspjesima, opet i opet je iskrsnuo problem ranjenika, kako onih koje smo doveli sa Sutjeske, tako i novih koji su pristigli iz posljednjih borbi. Kuda s njima, gdje ih smjestiti i čime prehraniti?

Zamjenik načelnika Vrhovnog štaba, Velimir Terzić, mi dade direktivu: sve ranjenike treba prikupiti u rejonu Sejkovića. To je partizanski kraj, sada u središtu prostrane slobodne teritorije i hrane će tamo biti »do guše«, kako se Terzić izrazio. Dakle, opet treba da se porodi neka vrst Centralne bolnice! Svi kao da smo protiv nje, ali se ona pokazuje jačom od nas. Tako se, 30. juna, uputim u Sekoviće. Sa mnom je jahao i Mijat Vuletić, član Ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba. Čini mi se da je baš tog dana u društvu s nama putovao i Ročko Čolaković, no, u svakom slučaju, dobro se sjećam da se, po dolasku u Sekoviće, Čolaković nastanio u jednoj usamljenoj vodenici, zapadno od naselja i tu sređivao svoje zapise. Zelja mi je bila da taj dan provedem s Ročkom, ali, osjetivši njegovu potrebu za samoćom, povukao sam se.

U mome radu sam odmah naišao na ogromne poteškoće. Sve je ispalo drugačije nego što su bila Terzićeva predviđanja. Prije svega, smještaj ranjenika. Sami Sekovići su bili skoro do temelja spaljeni. Ostala je poneka kuća, ali, zbog opasnosti od bombardovanja, nismo smjeli ni pomišljati da tu smjestimo i jednog ranjenika. Moralo se osloniti na okolne zaseoke, na vrletnom terenu. Uz pomoć Komande mjesta i naroda, teški ranjenici su iznijeti na visoravan Bišinu, sjeverno od Sekovića. Tu nije bilo ničega osim prekrasnih livada u punom cvatu i pustih, prljavih stočarskih koliba. Domaći faktori (Komanda mjesta i partijska organizacija) smatrali su da bi ta visoravan mogla biti van domašaja neprijatelja, ako bi on iznenada prodro komunikacijama od Vlasenice, Tuzle ili Zvornika. Uskoro će se pokazati da je takva procjena imala sasvim relativnu vrijednost tj. nije vrijedila za slučaj ako se neprijatelj upusti u pretresanje terena izvan komunikacije. Od Ijekarskog kadra sjećam se doktorke Stanojke Đurić i doktora Franje Bišića. Stanojku je uputio Štab 2. proleterske divizije zajedno sa 370 svojih ranjenika, mada je ta divizija imala dobar broj i drugih Ijekara. Naslutio sam da se ponavlja stari običaj: rasteretiti se od ranjenika, šaljući ih u nekakvu imaginarnu »Centralnu« bolnicu. Uslovi za bilo kakav medicinski rad bili su skoro nikakvi. Ali najgore je bilo sa ishranom. Jedva nešto mesa i hljeba⁵⁹. Na cijeloj toj ratom opustošenoj prostoriji okupilo se oko 700 ranjenika.

Cjelokupna situacija u novonastaloj »bolnici« oko Sekovića postala je u svakom pogledu zabrinjavajuća. Čak ni vojne sigurnosti nije bilo. Pronađem Štab 2. proleterske divizije (komandant Peko Dapčević i komesar Mitar Bakić) ali, osim uzajamnih optužbi, nismo ništa riješili⁶⁰.

Uputim se u Vrhovni štab da izvijestim o situaciji bolnice i da se Dosavjetujemo šta da se čini. Stignem čak do Olova i doznam da je tu Aleksandar Ranković. Pomislim da će biti najbolje da porazgovaram najprije s njim. Nađem

⁵⁹Zbornik, knj. 1, dok. br. 209.

⁶⁰Zbornik, knj. 1, dok. br. 88, 89, 90, 91, 169, 170.

ga u crkvi Sv. Gospe Olovske i tad napravim jedan totalno antidiplomatski potez. Bilo je rano poslijepodne i Marko se u crkvi odmarao u dubokom snu. Umjesto da pričekam da se on sam probudi, ja rupim u crkvu i, kako sam bio umoran, a uz to ljut i ogorčen zbog situacije u Šekovićima, ja mu onako još bunovnom, istresem: »Zapiši u taj tvoj tefter da ja ovako više neću i ne mogu«. Marko skoči i izgrdi me na pasja kola. To je bilo sve. Nađem i Terzića, i on me smiri.

Događaji u vezi sa bolnicom u Šekovićima razvijali su se od tada bez mog uticaja. Naime, tih dana su Nijemci preduzeli jednu od svojih lokalnih ofanziva koja je, pored ostalog, primorala Vrhovni štab da bude u neprestanim dano-noćnim pokretima, tako da sam se i ja, sa doktorom Krausom, morao svrstati u kolonu Vrhovnog štaba. Desetak dana i noći smo se vrtjeli u krugu između Kladnja, Olova i sela Ponjerke. Ta Ponjerka je ostala u sjećanju mnogih kao nekakvo ukleto mjesto: kreneš uvečer iz Ponjerke, batrgaš po šumama cijelu noć i osvaneš opet u Ponjerci! Tako nekoliko dana i noći. Ličili smo na mlado, nestašno pašče koje lovi svoj vlastiti rep.

Za to vrijeme, kako sam tek kasnije doznao, ranjenici i bolesnici oko Šekovića prošli su kroz teška stradanja. Bolnica nije bila spremna da dočeka neprijateljsku ofanzivu. Nepokretne ranjenike su sklonili po seoskim kućama, pećinama i šumama, sve to na brzu ruku. Nijemci su pretresali teren u širem zahvatu, izvan komunikacija, te im je uspjelo da pronađu sakrivene ranjenike. Postrijeljani su⁶¹.

Cijeli mjesec juli, tj. sve do prijelaza rijeke Bosne, proveli smo u kovitlacu po šumama i selima istočne Bosne (ako bih morao da grafički prikažem to naše kretanje po istočnoj Bosni, mjeseca jula 1943, crtež bi ispao kao nerazmrsivo klupko konca) — i za to vrijeme sam imao još nekoliko doživljaja koji su ostali u sjećanju, ili u zapisima. Mnoštvo drugih je izbljedom.

U Kladnju zamalo da ne pogibosmo Herbert Kraus, moj sinovac Miro i ja. U trošnoj muslimanskoj kući zatekne nas bombardovanje iz aviona - »pikavca«. Utekemo u podrum, a bomba pogodi posred kuće. Bila je to jedna od lakših bombi koja nije probila do podruma, ali kroz gornji pod, iznad naših glava, ugledamo kako curi krv. Poletimo gore i nađemo mrtvog borca iz pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Kao mnogo puta u ratu, puki slučaj je htio da nas trojica ostanemo živi.

* * *

Kao izuzetno značajan događaj iz onih dana bilježim prve pošiljke savezničkog (britanskog) ratnog materijala. Spakovan u limene kante, materijal je spuštao iz aviona padobranima, uvijek noću, na poljane koje su bile osvijetljene našim vatrama, raspoređenim po dogovoru sa britanskom vojnom misijom. U tim prvim paketima bilo je svega i svačega, korisnog i nepotrebnog: eksploziva, mašinskih pušaka jeftine proizvodnje (lako su okidale pri najslabijem potresu i njihovi rafali su zadali podosta rana našim borcima, naviklim na njemačke

šmajkere, čuvene po svojoj germanskoj solidnosti) i sanitetskog materijala čiji asortiman je izazvao naše čuđenje! Nama su tada bili najpotrebniji zavojni materijal, hirurški instrumentarij i visokokalorična hrana, a u pošiljkama su bile ogromne količine sredstava protiv malarije! U to vrijeme i u onim krajevima mi se nismo susretali s malarijom. Pošto smo i inače kuburili s tovarnim konjima, moradosmo dobar dio tog sanitetskog tereta ostavljati po selima. A budući da smo onda bili još opterećeni, ne bez istorijski svježih razloga, sumnjama u britansku dobru volju da nam pomognu, bili smo skloni da taj antimalarični balast tumačimo kao akt - sabotaže! U stvari, kada smo se nekoliko mjeseci kasnije susreli sa britanskom vojnom administracijom u južnoj Italiji postalo nam je mnogo štošta jasnije: administracija, kao administracija, nije ni mogla da nam šalje drugo nego ono što ona sama odredi, ono što spada u njezine sanitetske standarde. Pa ni naša sopstvena administracija nije uvijek bila načisto šta nam doista treba kao hitno, a šta ne. Treba samo pogledati naše prvo pismeno trebovanje materijala koje smo sačinili još 2. juna 1943. na Pivi. I tu ima svega i svačega⁶².

Pa ipak, i pored tih nedostataka, one prve pošiljke sanitetskog i drugog materijala imale su velik praktični i još veći politički značaj za našu vojsku i njen prestiž pred narodom koji je do tada znao samo za sličnu pomoć četnicima Draže Mihailovića. Dolazak britanske vojne misije u naš Vrhovni štab, zajedno sa padobranskim spuštanjem materijala, označava početak jedne strategijske prekretnice na našem ratištu, prekretnice, pored ostalog i u tome što ćemo uskoro u južnoj Italiji najzad dobiti stabilnu pozadinu za liječenje nekoliko hiljada naših ranjenika i bolesnika.

U te dane stiže nam vijest da su četnici zarobili cjelokupnu hiruršku ekipu 2. proleterske divizije. Izgubismo hirurga Iviću Pavletića, koji je tek malo okusio partizanske slobode, pošto je u toku Četvrte ofanzive bio oslobođen iz Jasenovca, zajedno sa doktorom Nikolom Nikolićem. Zamijenjeni su za zarobljene Nijemce. Sada, u ovoj gužvi kroz istočnu Bosnu, Pavletićeva ekipa, u kojoj smo imali i kvalifikovanu medicinsku sestru i staru partizanku Mariju Lompar, kretala se bez ikakvog vojničkog osiguranja. U moj nelikvidirani račun pred štabom 2. proleterske divizije mogao sam sada da unesem još jednu stavku, na njihovu štetu. Ali, u danonoćnim pokretima nije bilo vremena za takve rasprave. Zbogom, Ivice Pavletiću, mi idemo dalje⁶³

U stvari, zarobljavanje divizijske hirurške ekipe nije bilo puka ratna slučajnost. Imalo je tu i zrnce neumitne logike. Drugovi u štabu 2. proleterske divizije su bili veseli ljudi. Voljeli su da spravljašu šale i pričaju pošalice na račun tobožnje plašljivosti doktora. Dabome, drugovi u Štabu su bili i vrlo hrabri ljudi. Vodili su uspješne bojeve i slavne bitke. Čini mi se da je njihovoj neospornoj i ličnoj hrabrosti išla po malo na ruku i stalna pratnja do zuba naoružanih tjelohranitelja. I doktori su imali svoju pratnju. Doktore su pratile kolone ranjenika i tifusara. Izgleda da u različitom karakteru jedne i druge pratnje treba gledati uzrok zašto su se jedni ponašali vrlo hrabro, a drugi manje hrabro. U

¹¹⁴Zbornik, knj. 12, dok. br. 104.

⁶³Marija Lompar je uspjela da utekne odmah po zarobljavanju.

jednom od prethodno citiranih dokumenata (Zbornik, knjiga 1, dok. br. 88) izvijestio sam Vrhovni štab o »nezdravom stanju u sanitetu 2. divizije«. Formulacija nije dovoljno saglasna sa sadržajem mog zapažanja. Šta sam pod tim mislio? Ništa drugo nego to da referentu saniteta divizije, doktoru Voji Duliću, nije pošlo za rukom da se u tome Štabu postavi onako kako su to zahtijevali interesi službe. Voja je bio predobar i popustljiv čovjek. Iako partizan od prvog dana ustanka u Srbiji, dakle s dovoljno političkog kapitala da stane na ravnu nogu sa kompleksom »partijnosti«, pa i sa šeretskim duhom koji je provijavao kroz taj štab, Voja Dulić je ipak odabrao liniju manjeg otpora tj. nezamjeranja u odnosima sa Štabom. Zbog takvog stava neminovno je stradavala - služba. Jer, priroda sanitetske službe u ratu je takva da se ne rijetko, mora povući dlanom i uz dlaku štapskih ljudi, a ta dlaka je dosta bodljikava, pa nekad i otrovna. Ja sam Voju Duliću u više navrata skretao pažnju na tu zlu sudbinu sanitetskog rukovodioca, on je sve jasno uviđao, ali nije imao snage da se izbori za pravi status u Štabu.

* * *

Kad smo se jednog dana zaustavili na Milan planini, dobijem od Vrhovnog štaba zadatak da sastavim referat o našem sanitetu i to za potrebe britanske misije. Povučem se na jedan palež (požarište) pun šumskih jagoda, te na panju i koljenu skiciram taj referat. Izložio sam epidemiološke, geografske i vojnopolitičke činioce koje je partizanski sanitet morao da ima neprestano pred očima, zatim organizacijsku strukturu tadašnje sanitetske službe, probleme kadrova, a naročito oskudicu sanitetskog materijala. Smatram i danas da je taj referat, i pored nekoliko bombastičnih političkih izraza, koji su engleskom ukusu sigurno smetali, omogućio Britancima da steknu realan uvid u našu situaciju⁶⁴. Ako su htjeli da nam pomognu imali su od čega da pođu.

Neki dan kasnije, Herbert Kraus i ja, pođemo na prvi naš razgovor sa šefom britanske misije, Billom Deakinom. Kapetana Deakina sam prvi put vidio mjesec dana ranije kad smo ulazili u planinu Romaniju. Bljedunjava romanijska madrugada odrazila se od Billovog lica zelenkastom bojom. Jahao je očevitno iscrpljen naporima i ranom koju je zadobio na Sutjesci. Ni on, ni ja, nismo mogli te zore da naslutimo da ćemo mnogo godina kasnije postati dobri prijatelji, zbliženi uspomenama i knjigama koje pišemo o našem ratu.⁶⁵ Šta više, ja sam tog jutra, dok je pored mene odmicala kolona Engleza, čudno napirlitanih raznim torbicama, kanticama i zavežljajima, osjećao vrlo intenzivno da se između mene i njih ispriječava »Lukavi Albion«. Taj isti Albion je nevidljivo stajao između nas i kasnije, pa i za vrijeme ovog prvog razgovora u nekom zaseoku iznad Vijake. Kapetana Deakina smo zatekli ispred jedne drvenjare, na suncu, okruženog sanducima i papirima na kojima je nešto ispisivao. Plavokos, već nešto rumenkast, čovjek naših godina, nemirnih i pronicljivih očiju. Dabome, razgovor se kretao oko avionskih pošiljki nama najhitnijeg materijala. Herbert i ja nismo

⁶⁴ Zbornik, knj. 1, dok. br. 92.

⁶⁵ Bili je napisao »Bojovnu planinu«, svakako jednu od najboljih stvari o našem ratu iz pera jednog stranca.

pred Deakinom krili svoje nestrpljenje, pa čak i negodovanje zbog nedovoljnih i rdavo sortiranih isporuka sanitetskog materijala. Bili Deakin je s tipično engleskom hladnokrvnošću obrazlagao postojeće poteškoće njihove, a mi smo uzavreli još vruće. Ne sjećam se više kako smo prešli na temu poslijeratne pomoći u obnovi razorene Jugoslavije i ne znam šta nam je Bili u vezi s tim odgovorio, tek ja sam na Billove riječi dobacio Herbertu na srpskom (dotle smo, naime, svi razgovarali na njemačkom): »Eto, čuješ li ga? To je njihova politika skidanja kajmaka«, misleći pri tom na težnju Engleza da nas preko svoje pomoći politički zaskoče. Da li su me naša opšta predubjeđenja o Englezima, kao vještima abavještajcima, ili oština mog zapažanja, podstakli da uočim naglu promjenu na Billovom licu (kiselkast poluosmijeh i znak da je naš razgovor završen) iz čega sam zaključio da on razumije i srpski?! Ili mi se to sve samo pričinilo? Sa Billom sam se susretati još par puta sve do završetka njegove misije u našem Vrhovnom štabu, u jesen 1943. Poslije rata je Deakin dobio zasluženi status uglednog gosta Jugoslavije.

Posljednjih dana jula Vrhovni štab je zauzeo kurs maršovanja ka zapadu, zgrta rijeci Bosni. Svima nam je laknulo kao da izlazimo iz nekakvog jodzemnog začaranog lavirinta na svjetlost dana. Maršujemo sljemenom planine Zvijezde, kroz teško prohodne borove šume. Oko nas su divizije, Druga proleterska i Sedma banijska i Prva proleterska brigada. Noću 31. jula smo se ručili s planine u dolinu Bosne, umakao nam oklopni voz, a rijeku pregazismo između Begova Hana i Nemile. Sjeverno i južno od mjesta prijelaza, na eljezničkoj pruzi, grmjele su eksplozije naših mina. Opet je inicijativa u našim ukama.

Od rijeke Bosne do visoravni zvane Petrovo Polje, ispod Vlašić planine, ima ko tridesetak kilometara zračnom linijom, ali je zemljište toliko izbrazdano otocima i klisurama da smo za savlađivanje tog prostora morali utrošiti oko 30 dana. Ostali su mi u sjećanju sunčani proplanci i prostrani pašnjaci, luškarci pletu čarape. I jedan usamljen leš na obarku kraj nekog potoka, fagledao sam se dosta leševa, ali ovaj je ipak privukao moju pažnju time što je bio mumificiran: potpuno crna, uštavljena koža pokrivala je kostur. Između kože i kostura nije se moglo niti naslutiti da ima muskulature, bijaše sva izjedena rvima. Koji su faktori uticali da proces u lešu krene putem mumifikacije, a ne uležnog raspadanja? Vjetrovi? Noćne hladnoće?

Petrovo Polje je najzabitiji predio naše zemlje. Okruženo sa svih strana imama, udaljeno od najbližeg neprijateljskog garnizona, Travnika, oko 30 km izdužne linije, a i zaštićeno sa te strane masivom Vlašić planine, Petrovo Polje nam je pružilo utočište punih 14 dana. Ulogorimo se na ivici stare šume i livada, iza je uspostavljena i veza sa krajiškim jedinicama, pa su nas tu posjetili Košta i Vlado Popović. Počelo se lakše disati. Već za par dana su nadošle snage u garnizam, pa smo mogli da se latimo i nekih smišljenijih poslova.

Dani Popović, referent saniteta 1. proleterske brigade, sazvao je 7. avgusta konferenciju svih svojih saradnika i, pošto me Dani pozvao među njih, održao sam i ja svoju besjedu na temu »Tekući problemi našeg trupnog saniteta«. Taj

usmeni referat mi je poslužio kao osnova za obradu posebne brošure pod istim naslovom, koju ću dovršiti u Jajcu, nekoliko nedjelja kasnije.

Među sanitetskim problemima Vrhovnog štaba i pratećih dijelova oko njega, po ocjeni našeg ljekara, prvo mjesto je zauzimala ishrana tj. hronično gladovanje. Zdravstvene posljedice su bile sasvim uočljive: iznurenost i dugotrajni prolivi. Razumije se, laboratorijske analize bi pokazale i ozbiljnija oštećenja unutrašnjih organa. Uzroci hroničnog pothranjivanja nisu ležali samo u objektivnoj nestašici hrane, naročito ugljenih hidrata i soli, nego i u neprikladnoj organizaciji intendature, a posebno u primitivnoj tehnologiji pripremanja hrane. Takvo stanje je ponukalo doktore H. Krausa, S. Steinera (tada ljekara u Pratećem bataljonu i ličnog ljekara Vrhovnog komandanta) i mene, da sastavimo jedan stručni i dosta opširan memorandum o tom problemu⁶⁶.

Predali smo ga Vrhovnom štabu s prijedlogom da budemo pozvani na jedan širi sastanak svih pozvanih faktora na kome bi se zauzeli korektivni stavovi. Iako je na Petrovom Polju bilo slobodnog vremena za taj sastanak, do njega nije došlo.

Poučen prošlogodišnjom (jesen 1942) epidemijom trbušnog tifusa u Bosanskoj krajini i centralnoj Bosni, na Petrovom Polju sam sastavio jedno vrlo koncizno naređenje svim štabovima o preventivnim mjerama protiv trbušnog tifusa. Naređenje je usvojio i potpisao Tito⁶⁷.

Mada se osnovna procjena i prognoza epidemiološke situacije u pogledu trbušnog tifusa, srećom, nije obistinila, taj dokumenat, kad se i danas čita, izgleda dosta konkretno usmjeren. U njemu je, kao i u drugim dokumentima, došlo do izražaja moje nastojanje da zdravlje postane briga cjelokupnog vojnog kolektiva, svjesne djelatnosti svih ljudi, a ne samo sanitetskog kadra:

Da se najhitnije pojača rad kulturnih odbora s tim da se higijenska djelatnost postavi kao stalni sektor kulturnog rada kao i da se kulturnim radom potpomogne djelatnost saniteta. Kulturni odbor da postane, pored ostalog rada, uporište saniteta i njegova spona sa borcima.

Nemam nikakvih podataka o tome kako je u jedinicama postupljeno i kakav je bio realni učinak tog administrativnog akta. Mnogo štošta je zavisilo od vansanitetskih faktora, od opšte orijentacije koju su naše vojne jedinice za svoj dnevni život i rad dobijale sa drugih strana čiji dah je bio neuporedivo jači od ljekarskog. Sa Petrovog Polja je pošla na svoju »Anabazu«⁶⁸ i Sedma divizija. Zapravo, jadni ostaci te divizije. Jedva jedna dobra brigada. Pa ipak, vele tako svjedoci, da su ti izmučeni i izranjavljeni borci, baš poput starih Grka, naprosto hrlili na zapad, nošeni krilima svoje žudnje za rodnim krajem. Sa Sedmom je krenuo u svoj zavičaj i moj sinovac Miro.

Još tri značajna događaja.

Na Petrovo Polje se padobranom spustio lan Mackenzie, major, hirurg britanske vojske, prvi britanski ljekar koji nam je došao u pomoć. Njegova

⁶⁶ "Zbornik, knj. 1, dok. br. 94.

⁶⁷ Zbornik, knj. 1, dok. br. 93

⁶⁸ Spis grčkog vojskovođe i pisca Ksenofonta (430-355, prije n. e.) o povratku deset hiljada grčkih ratnika iz rata od rijeke Eufrata do Crnog mora.

>ojava je značila mnogo više od političke i humanističke simbolike. Doktor
đackenzie je bio odličan poznavalac ratne hirurgije: operisao je mnogo naših
anjenika, uspješno, radeći s našim instrumentima i u našim uslovima - lege artis.
an se odlikovao i rijetkim ljudskim osobinama: skromnošću, čak i izvjesnom
tidljivošću u ophođenju. Čudo od Britanca!

Istih dana sam svojim očima prvi put ugledao žive, prave pravcate Ruse,
rasnoarmeje, i prvi put dodirnuo dlanove tih vanzemaljskih bića. Neke naše
:dinice su uspjele da ih izbave iz njemačkog ropstva. Dopraćeni su u Vrhovni
tab. Dobro se sjećam te divne, tipično partizanske, ljetne večeri. Pod
ialdahinom gorostasnih bukava gorjela je velika vatra, sjedili smo oko vatre i
>ko Tita, a Rusi su pjevali neku romansu o Staljinu i kolhoznicima: kako se
:olhoznici okupljaju da bi rođenom Staljinu pokazali svoje bogatstvo, te kako
lozivaju Staljina »oca rođenog«, da im dođe u goste. Krasnoarmejci su bili vrlo
godni momci, jedan bijaše oficir. Pala mi je u oči njihova, za moju
aspilavljenost nešto pretjerana suzdržanost. Kao da se nisu osjećali opušteni u
lobodi jugoslovenskih partizana, kao da su im misli bile daleko, u njihovoj
ornovini. Ko zna? Možda je taj mladi kapetan Crvene armije već te večeri
aslućivao što ga čeka na povratku. Staljinova deviza »Sovjetski vojnik ne može
iti zarobljen - odm akc je izcajmk« odvela je de>etine hiljada povratnika iz
jemačkog zarobljeništva pravo na stratište. A oni su svi nostalgично pjevali:
Priježaj taviarišč Staljin, priježaj otec rodnoj«...

Na Petrovom Polju nam je saopšten ukaz Vrhovnog komandanta o prvom
roizvođenju oficira NOV i POJ. Mene proizvedoše u čin pukovnika! Bio sam
oista jako iznenađen, očekujući u sebi najviše čin majora.

Saznavši da se nadaleko od Petrova Polja, mislim u selu Korićanima, nalazi
olnica Jedanaeste krajiške divizije i da ondje radi hirurg Danica Perović, uputim
: onamo sa majorom Mackenziejem. Bolnica bijaše smještena u seoskim kućama
pojatama. Naletili smo iznenada, pa smo tim više bili impresionirani zatečenim
:dom i čistoćom. Danica nam je prikazala svakog ranjenika pojedinačno, izlažući
•četni nalaz, operaciju koju je napravila, kao i trenutno stanje ranjenika. Baš
ao za vrijeme velike vizite na nekoj, i to boljoj, fakultetskoj klinici. Čestitao sam
rugarici Perović, jer ono što sam vidio učvrstilo je moje uvjerenje da je i u
arovima uslovima partizanskog rata moguće da se ostvare osnovni medicinski
rincipi. Danica je prošla kroz mnoga iskušenja našeg rata, podnijela fizička
aprežanja koja zahtijevaju snagu i zdravlje muškog borca, a ona je bila skoro
ivalid, s atrofičnom nogom kao posljedicom dječje paralize.